

PIOTR GUZOWSKI

<https://orcid.org/000-0002-6494-4217>

Uniwersytet w Białymstoku

KAROL ŁOPATECKI

<https://orcid.org/0000-0002-7921-9421>

Uniwersytet w Białymstoku

RADOSŁAW PONIAT

<https://orcid.org/0000-0001-7384-3920>

Uniwersytet w Białymstoku

REWOLUCJA MILITARNA JAKO CZYNNIK MODERNIZACYJNY
SKARBOWOŚCI W KRÓLESTWIE POLSKIM
I WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM –
PRZYKŁAD WOJNY INFLANCKIEJ (1557–1570)*

Zarys treści: Celem artykułu jest zaprezentowanie nowych wyliczeń kosztów I wojny północnej (1557–1570) poniesionych przez stronę litewską, polską i pruską. W tekście zwrócono uwagę na fakt, że wydatki wojenne poniesione na armię zaciężną i koszty jej obsługi pociągnęły za sobą reformy instytucjonalne zarówno w Koronie, jak Wielkim Księstwie Litewskim. Wśród nich najważniejsze były zmiany w systemie podatkowym i sposobie zarządzania domeną monarszą. Nadzwyczajny koszt wojny był jedną z przyczyn zawarcia w 1569 r. unii w Lublinie.

The content outline: This study aims to present new calculations of the costs of the First Northern War (1557–1570) incurred by Lithuania, Poland, and Prussia. The article draws attention to the fact that the war expenditures on the mercenary troops and the costs of their maintenance resulted in institutional reforms in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. Most important among them were the changes in the tax system, and the management of the royal demesne. The tremendous cost of the war was one of the reasons for the Union of Lublin in 1569.

Słowa kluczowe: rewolucja militarna, wojna północna 1557–1570, reformy skarbowe

Keywords: military revolution, Northern War 1557–1570, fiscal reforms

Wprowadzenie

W 1499 r. kondotier Gian Giacomo Trivulzio odpowiedział Ludwikowi XII na pytanie o broń i zapasy niezbędne na potrzeby kampanii wojskowej. „Trzy rzeczy trzeba przygotować, Panie, do prowadzenia wojny – pieniądze, pieniądze i jeszcze raz pieniądze”¹. Podobne słowa wypowiedział również Napoleon Bonaparte. O ile na początku XIX w. była to już oczywistość, która z czasem stała się przedmiotem naukowej analizy ekonomicznej², o tyle zdanie przedstawione pod koniec XV w. stanowiło proroctwo zachodzących przemian. W Królestwie Polskim przemiany militarne zainicjowały zmiany systemu podatkowego już w dobie wojny trzynastoletniej, z pewnym opóźnieniem zaś rozpoczęto je w Wielkim Księstwie Litewskim. W pełni zjawisko to ujawniło się podczas I wojny północnej (1557–1570), kiedy w Wielkim Księstwie Litewskim nastąpiło przejście od obrony opartej na służbie ziemskiej do wojsk pieniężnych, częściowo dostarczanych z Polski³. Celem artykułu jest ustalenie finansowych kosztów wojny poniesionych przez oba państwa jagiellońskie i przeanalizowanie wpływu presji fiskalnej na system podatkowy, ewolucję instytucji państwa oraz przemiany polityczne w końcu panowania Zygmunta Augusta⁴.

¹ C.M. Gattel, *Maitre italien ou Grammaire françoise et italienne*, Lyon 1800, s. 362; tłum. za: W. Kopaliński, *Kot w worku: czyli z dziejów powiedzeń i nazw*, Warszawa 1975, s. 12; J. Podracki, *Słowa i ludzie. Szkice o języku polskim i kulturze*, Warszawa 2003, s. 762; zob. też J. Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1600*, London–New York 2002, s. 126.

² O. Sabaté, *Does Military Pressure Boost Fiscal Capacity? Evidence from Late-Modern Military Revolutions in Europe and North America*, „European Review of Economic History” 20, 2016, s. 275–298.

³ I wojna północna z perspektywy Wielkiego Księstwa i Korony stała się tematem dwóch monografii: A. Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. маняграфія*, Мінск 2007; G. Lesmaitis, *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2010 (korzystamy z tłumaczenia tej monografii na język polski: tenże, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013); tam też szczegółowa literatura przedmiotu.

⁴ W historiografii polskiej element ekonomiczno-fiskalny w badaniach wojskowych zaproponował dopiero: J. Wimmer, *Zagadnienie badań nad historią finansowania wojska jako jeden z podstawowych elementów historii wojskowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 15, 1969, nr 2, s. 3–12. „Znajomość systemu finansowego państwa stanowi jeden z podstawowych warunków poprawności wszelkich badań nad dziejami państwa i prawa. Finanse przy tym to nie tylko nervus belli, ale w istocie – warunek wszelkiej działalności państwa. Wobec tego bez dobrej znajomości tej sfery stosunków publicznych nie należy oczekiwać, by badania nad państwem mogły przynieść

I wojna północna w sposób bezpośredni dotyczyła Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednakże postanowiliśmy zjawisko to przeanalizować również pod kątem Korony. Oba państwa znajdowały się pod władzą Zygmunta II Augusta i pomimo formalnej separacji skarbów i armii⁵, normą były przepływy między skarbem koronnym i litewskim⁶. Dodatkowym wyzwaniem jest więc prześledzenie transferu środków między skarbnami publicznymi i nadwornymi obu krajów, a także finansowy udział Prus Książęcych (jako lenna Polski) w militarnym przedsięwzięciu.

Zarówno w Koronie, jak i w Wielkim Księstwie Litewskim epoka jagiellońska charakteryzowała się dążeniem do wytworzenia skarbu publicznego, choć jego formalna separacja od prywatnego skarbu monarchy dokonała się dopiero decyzją III Statutu z 1588 r. w Wielkim Księstwie Litewskim (zatwierdzonego w 1589 r.) oraz konstytucją z 1590 r. w Koronie⁷. Poglębiamąca się w XV i pierwszej połowy XVI stulecia tendencja do rozgraniczenia potrzeb panującego od wydatków na cele państwowe zaowocowała wytworzeniem się odrębnych struktur urzędniczych, na czele których stali dwaj podskarbiowie. W Koronie dochodami publicznymi zarządzał podskarbi wielki koronny, środkami będącymi w dyspozycji monarchy zaś podskarbi nadworny. Ich wzajemne relacje zostały szczegółowo opisane w 1504 r.⁸ W przypadku Wielkiego

w pełni satysfakcjonujące wyniki”; J. Matuszewski, *Uwagi wprowadzające – początki skarbowości publicznej*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, Lublin–Lwów 2003, s. 3.

⁵ Separacja skarbu i wojskowości utrzymała się także po zawarciu unii realnej i stworzeniu nowego państwa federacyjnego, jakim była Rzeczpospolita Obojga Narodów; A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.)*. Prawo – ustroj – społeczeństwo, Warszawa 2013, s. 151–165, 171–176.

⁶ Zygmunt Stary pisał w liście do litewskich panów rady 28 X 1509 r.: „Świadczymy się nikim innym, jeno podskarbitm litewskim, że od początku naszego panowania, kiedykolwiek wyjeżdżaliśmy z Litwy do Korony, nigdy ani jednego grosza nie wzięliśmy ze skarbu litewskiego, czy to na nasze osobiste, czy też państwowe potrzeby. Sądzymy zaś, że panowie rada poświadczą, jaką to sumę pieniędzy wyłożyliśmy ze skarbu koronnego na potrzeby Wielkiego Księstwa i to nie tylko na potrzeby publiczne, ale nawet i na kuchnię naszą za naszego na Litwie pobytu”; L. Kolankowski, *Zygmunt August Wielki Książę Litwy do roku 1548*, Lwów 1913, s. 299–300. Z kolei z badań Zigmantasa Kiaupy wynika, że między 1559 a 1568 r. wydatki polskiego dworu Zygmunta Augusta były pokrywane ze środków zebranych w Wielkim Księstwie Litewskim; tenże, *Šiek tiek mīslinga Žygimanto Augusto laiku Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystes dvaro raštinės knyga*, „Lietuvos Metrikos naujienos” 5, 2001, s. 16–18.

⁷ H. Wisner, *Próby utworzenia skarbu stałego w Litwie. Z dziejów skarbowości doby Wazów*, KH, t. 89, 1982, nr 1, s. 85.

⁸ J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, Lwów 1909, nadb. z: KH, t. 23, nr 1–2, s. 60–70; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 176.

Księstwa Litewskiego również mieliśmy do czynienia z wytworzonym za Kazimierza Jagiellończyka podziałem na osobisty skarb gospodarski, nadzorowany przez podskarbiego nadwornego oraz skarb ziemski kontrolowany przez podskarbiego wielkiego (ziemskiego). Pierwszy z nich związany był z utrzymaniem dworu, dworzan pełniących funkcje administracyjne i służących w chorągwi nadwornej oraz częściowo z zaciągiem wojska⁹. Pozostałe potrzeby państwa, w tym wojsko zaciężne, służba dyplomatyczna i jurgielty, pokrywane były ze skarbu ziemskiego. Teoretyczne rozróżnienie na dwa rodzaje skarbu w okresie konfliktu zbrojnego w praktyce traciło na znaczeniu, dlatego w niniejszym artykule będziemy się posługiwać terminem skarb rozumianym całościowo jako „ogół środków majątkowych zapewniających realizację wewnętrznej i zewnętrznej funkcji państwa, a jednocześnie służących do zaspokojenia potrzeb panującego”¹⁰.

Ewolucja systemu skarbowego, a w mniejszym stopniu także organizacji administracji i polityki w późnym średniowieczu i w początkach epoki wczesnonowoczesnej była efektem zmian zachodzących w wojskowości. Teza taka nawiązuje do teorii tzw. rewolucji militarnej, ale różni się od najpopularniejszych jej interpretacji koncentracją uwagi na kwestiach finansowych, a mniejszym zainteresowaniem zagadnieniami z zakresu dziejów techniki, taktyki i prawa wojskowego. Choć uznajemy znaczenie tych ostatnich czynników, w naszych analizach to gospodarka, skarbowość i finanse zajmować będą najwięcej miejsca. Podstawowe założenie opiera się na korelacji rozwoju wielkich armii ze wzmocnieniem instytucji państwowych i rozwojem nowoczesnej biurokracji¹¹.

⁹ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1975, s. 187–189.

¹⁰ J. Senkowski, *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion” 23, 1954, s. 29.

¹¹ Przykładowo zob.: M. Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660*, w: tenże, *Essays in Swedish History*, London 1967, s. 195–225; G. Parker, *The Military Revolution 1560–1660. A Myth?*, „The Journal of Modern History” 48, 1976, nr 2, s. 195–214; tenże, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659*, Cambridge 1972; tenże, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1988; B.M. Downing, *The Military Revolution and Political Change in Early Modern Europe*, Princeton 1991; K.J.V. Jespersen, *Social Change and Military Revolution in Early Modern Europe. Some Danish Evidence*, „The Historical Journal” 26, 1983, nr 1, s. 1–13; W.H. McNeill, *The Pursuit of Power*, Chicago 1982; J. Lynn, *Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660*, „French Historical Studies” 14, 1985, nr 2, s. 176–191; tenże, *Recalculating French Army Growth during the Grand Siècle, 1610–1715*, „French Historical Studies” 18, 1994, nr 4, s. 881–906; tenże, *The Trace Italienne and the Growth of Armies. The French Case*, „The Journal of Military

W teoriach związanych z historią finansów publicznych wiek XVI uchodzi za okres przejścia od tradycyjnego średniowiecznego państwa opartego na domenie królewskiej czy książęcej i korzyściach płynących z majątku monarchy (*domaine state*) do państwa czerpiącego swoje zasoby z podatków (*tax state*)¹². „Przygotowania do wojny, szczególnie na wielką skalę, sprawiają, że władcy nieuchronnie dążą do pozyskiwania zasobów. Prowadzi to do powstania infrastruktury podatkowej, zaopatrzeniowej i administracyjnej, wymagającej [stałego] utrzymania i często rozrasta się szybciej niż armie i floty, którym służy”¹³. Teza o fundamentalnym znaczeniu wzrostu wydatków wojskowych jako przyczyny przeobrażenia państwa ma silne oparcie w literaturze historycznej, politologicznej i ekonomicznej¹⁴. W dłuższej perspektywie czasowej mówi się wręcz o powstaniu *fiscal-military state*¹⁵. W przeciwieństwie do kolejnych stuleci, w XVI w. koszty militarne, choć stanowiły istotny element wydatków budżetowych, nie zawsze były najważniejsze. W miastach niemieckich i szwajcarskich (m.in. Hamburg, Hanower, Norymberga, Monachium, Fryburg, Zurych) wynosiły 14–15% rocznych budżetów¹⁶. Inaczej rzecz się miała w państwach aktywnie uczestniczących w polityce międzynarodowej. Wydatki wojenne Królestwa Kastylii wahały się

History” 55, 1991, nr 3, s. 297–330; tenże, *How War Fed War. The Tax of Violence and Contribution during the Grand Siècle*, „The Journal of Modern History” 65, 1993, nr 2, s. 286–310; tenże, *Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610–1715*, Cambridge 1997; M. Poe, *The Consequences of the Military Revolution in Muscovy. A Comparative Perspective*, „Comparative Studies in Society and History” 38, 1996, nr 4, s. 603–618.

¹² E.L. Petersen, *From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation*, „Scandinavian Economic History Review” 23, 1975, nr 2, s. 116–148; W. Schulze, *The Emergence and Consolidation of the Tax State: the Sixteenth Century*, w: *Economic Systems and State Finance*, red. R. Bonney, Oxford 1995, s. 270.

¹³ Ch. Tilly, *Coersion, Capital and European States, AD 990–1990*, Oxford 1990, s. 20 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, tłum. P.G., K.L., R.P.).

¹⁴ *The Military Revolution and the State 1500–1800*, red. M. Duffy, Exeter 1980; G. Parker, *The Military Revolution. Military Innovation...*; R. Bonney, W.M. Ormrod, *Introduction. Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth. Toward a Conceptual Model of Change in Fiscal History*, w: *Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth. Essays in European Fiscal History, 1130–1830*, red. W.M. Ormrod, M. Bonney, R. Bonney, Stamford (UK) 1999, s. 1–21; K.K. Karaman, S. Pamuk, *Different Paths to Modern State in Europe. The Interaction Between Warfare, Economic Structure and Political Regime*, „American Political Science regime” 107, 2013, s. 603–626.

¹⁵ J. Brewer, *The Sineus of Power. War, Money and the English State, 1688–1783*, London 1989; J. Glete, dz. cyt.; *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in Honour of P.G.M. Dickson*, red. C. Storrs, Burlington 2009; E. Sashalmi, *Russia as a Fiscal-Military and a Composite-Dynastic State*, w: *State and Nation in Russia and Central-East-Europe*, red. G. Szvák, Budapest 2009, s. 132–144.

¹⁶ M. Körner, *Expenditure*, w: *Economic Systems and State Finance...*, s. 405.

od 14 do 29%, a Królestwa Neapolu od 34 do 51%. Aktywne w wojnach religijnych Księstwo Hesji przeznaczało od 34 do 63% rocznego budżetu na cele militarne, a Księstwo Wirtembergii – 45%¹⁷. Z kolei pod koniec panowania Henryka VIII wydatki na obronę i armię stanowiły aż 55% rozchodów angielskich (lata 1534–1547)¹⁸. Natomiast wydatki militarne Karola V w Niderlandach obejmujące lata 1521–1529 wynosiły 61% wpływów z tej prowincji¹⁹.

Okoliczności wybuchu I wojny północnej

W historiografii zachodnioeuropejskiej przyjmuje się, że I wojna północna to konflikt prowadzony przez Szwecję, Danię, Rzeczpospolitą i Carstwo Moskiewskie w latach 1563–1570. Rozpoczął on półtorawiekowe zmagania pomiędzy tymi państwami (do których dołączyły Prusy-Brandenburgia), które ostatecznie zakończył pokój w Nysztad w 1721 r.²⁰ Katalizatorem prowadzącym do eskalacji konfliktu był upadek konfederacji inflanckiej²¹. Tym samym pojawiła się polityczna próżnia w Inflantach, co zachęciło i zantagonizowało zainteresowane państwa.

Wojna północna z perspektywy władztwa Jagiellonów rozpoczęła się już w 1557 r., kiedy przeprowadzono wielką mobilizację sił zbrojnych Korony, Litwy i Prus Książęcych²². Wyprawa pozwolska wymu-

¹⁷ Tamże, s. 408.

¹⁸ P. Cunich, *Revolution and Crisis in English State Finance, 1534–47*, w: *Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth...*, s. 134.

¹⁹ J.D. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign Strategy, International Finance and Domestic Politick*, Cambridge 2002, s. 255. W samym 1522 r. na działania militarne w Niderlandach przeznaczono 70% wpływów; S. Gunn, D. Grummitt, H. Cools, *War, State, and Society in England and the Netherlands 1477–1559*, Oxford–New York 2007, s. 28.

²⁰ S. Oakley, *War and Peace in the Baltic 1560–1790*, London–New York 1992; T.F. Arnold, *War in Sixteenth-Century Europe. Revolution and Renaissance*, w: *European Warfare 1453–1815*, red. J. Black, New York 1999, s. 181–183, 189–190; R.I. Frost, *The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow 2000, s. 29–44.

²¹ Szerzej o skomplikowanej strukturze państwa inflanckiego stanowiącego w zasadzie związek pięciu państw (zakon kawalerów mieczowych, biskupstwo Ozylii, archidiecezja ryska, biskupstwo Dorpatu i biskupstwo Kurlandii) zob. P. Raudkivi, *Miejsce konfederacji z Walk (Valga) (grudzień 1435 – grudzień 1441) w inflanckiej wspólnocie politycznej*, „Zapiski Historyczne” 54, 1989, nr 1, s. 7–26; zob. też W.R. Thompson, K. Rasler, *War, the Military Revolution(s) Controversary, and Army Expansion. A Test of Two Explanations of Historical Influences on Europe State Making*, „Comparative Political Studies” 32, 1999, nr 1, s. 17.

²² Plany sekularyzacji Inflant i włączenia ich na zasadach podobnych do Prus tworzone były od 1552 r. pomiędzy Albrechtem Hohenzollernem (księciem pruskim),

siła na mistrzu zakonu Johannie Wilhelmie von Fürstenberg zawarcie sojuszu wymierzonego przeciwko Carstwu Moskiewskiemu²³. Reakcją był najazd wojsk Iwana Groźnego na Inflanty w 1558 r., kiedy to zdobyto Narwę, Dorpat, Felin i Marienburg²⁴. Nie mogąc liczyć na pomoc cesarstwa niemieckiego, mistrz Zakonu Kawalerów Mieczowych (31 VIII 1559 r.) i arcybiskup Rygi (15 IX 1559 r.) podpisali w Wilnie z Zygmuntem Augustem umowę, w świetle której król miał udzielić pomocy militarnej, w zamian za co przekazano mu w zastaw (o wierzytelności 700 tys. florenów) siedem zamków wraz z okolicznymi ziemiami²⁵. Porozumienie to, zamiast podzielać stabilizująco, eskalowało działania pozostałych państw. W 1560 r. książę Magnus Inflancki – brat króla duńskiego Fryderyka II – zajął biskupstwo piltyńskie, ozylijskie i rewelskie. W maju rozpoczęła się kolejna ofensywa moskiewska, a w czerwcu 1561 r. miasto Rewel i szlachta estońska (prowincji Harii, Wirlandii, Herwen) wypowiedziały posłuszeństwo Gotthardowi Kettlerowi i podały się królowi Szwecji Erykowi XIV²⁶.

W takich okolicznościach 28 XI 1561 r. Gotthard Kettler jako mistrz krajowy inflancki zakonu krzyżackiego zawarł w Wilnie układ, na mocy którego nastąpiło przyłączenie Inflant do władztwa Zygmunta Augusta²⁷.

Zygmuntem II Augustem (królem polskim i wielkim księciem litewskim) oraz Achacym Cemą (wojewodą malborskim). Przede wszystkim działania księcia pruskiego doprowadziły do destabilizacji politycznej w Inflantach i wojny domowej, która nastąpiła w 1556 r.; J. Olewnik, *Polsko-pruski plan inkorporacji Inflant do monarchii jagiellońskiej z lat 1552–1555 i jego pierwsze stadium realizacji*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4, 1979, s. 393–408.

²³ A. Gładysz, *Wyprawa pozwolska Zygmunta Augusta w 1557 roku*, „Roczniki Humanistyczne” 56, 2008, nr 2, s. 81–107; J.N. Romanowski, *Wojna Zygmunta Augusta z Zakonem Inflanckim roku 1557*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1, 1860, s. 329–400; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. Sprawy organizacyjne*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 16, 1970, nr 2, s. 102.

²⁴ *Dyaryusz Sejmu Piotrowskiego R. P. 1565 poprzedzony Kroniką 1559–1562*, wyd. W. Krasieński, objaśnił W. Chomętowski, Warszawa 1868, s. 3; G. Manteuffel, *Portrety miast inflanckich. Pieśni gminne*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, red. K. Zajjas, Białystok 2013, s. 299–300.

²⁵ S. Bodniak, *Polska a Bałtyk za ostatniego Jagiellona*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 3, 1946, s. 46–47; J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Oświęcim 2014, s. 189–190.

²⁶ G. Manteuffel, *Zarysy z dziejów krain dawnych Inflanckich, czyli Inflant właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej*, oprac. K. Zajjas, Kraków 2007, s. 95–107, 117.

²⁷ A. Jankiewicz, *Inflanty i Księstwo Kurlandii i Semigalii – inflanckie „Prusy” trochę inaczej. Kilka uwag o zapomnianej Unii Wileńskiej 1561 roku*, „Miscellanea

Kettler jako świecki książę przejął władzę w księstwie Kurlandii i Semigalii, z których to ziem 5 III 1562 r. w Rydze złożył hołd lenny Zygmuntowi II Augustowi. Jagiellon wydał dla księcia *Pacta subiectionis*, które opisywało przywileje i obowiązki wasala²⁸, a w *Privilegium Sigismundi Augusti* opisano przywileje dla całej szlachty inflanckiej²⁹. Księstwo Zadźwińskie włączono bezpośrednio do Wielkiego Księstwa Litewskiego dopiero 25 XII 1566 r. w Grodnie, a formalnie rozszerzono jako kondominium polsko-litewskie w 1569 r.³⁰

Z perspektywy Zygmunta II Augusta spór o Inflanty był przedłużeniem wojny toczonej z Moskwą i jako taki miał być pierwotnie rozwiązany jedynie przy pomocy Wielkiego Księstwa Litewskiego³¹. Stanowił również fragment polityki bałtyckiej Jagiellonów, którego największym sukcesem była sekularyzacja zakonu krzyżackiego i stworzenie lennych wobec Korony Prus Książęcych (1525)³². Dodatkowo w elitach władzy zdawano sobie sprawę z potencjału gospodarczego Inflant, w szczególności

Historico-Iuridica” 20, 2013, s. 23–30. Gotthard Kettler postanowił dokonać aktu sekularyzacji podobnie jak uczynił w 1525 r. wielki mistrz zakonu krzyżackiego, wysłał nawet w 1561 r. do Albrechta Hohenzollerna poselstwo w celu poznania praktycznych wskazówek dotyczących zawieranych stosunków z Zygmuntem Augustem; *Aufzeichnungen Christina Schröder's über die von ihm und dem Hauscomthur von Riga Jaspar Sieberg im Namen des O[r]dens-[M]eisters] in Preussen geführten Verhandlungen. 1561. September 16–24. (Die Subjection Livlands unter Polen betreffend)*, w: *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit*, t. 8, wyd. C. Schirren, Reval 1881, s. 111–123.

²⁸ *Pacta subiectionis* zostały zatwierdzone i weszły w życie 28 XI 1561 r.; M. Biskup, *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, Toruń 2002, s. 24. Przedruk tej umowy wraz z wystawionym dla Gottharda Kettlera przywilejem przez Zygmunta Augusta w: *Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnsherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1516–1795*, red. E. Oberländer, V. Keller, Paderborn 2008, s. 54–93; *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, t. 5, Vilnae 1758, dok. 138, s. 238–243.

²⁹ *Privilegium Sigismundi Augusti*, 28 XI 1561, Wilno, w: *Formula Regiminis de Anno MDCXVII. Pacta Subiectionis inter Regem Sigismundum Augustum et Magistrum Gott-hardum Kettler, inita Vilniae die XXVIII. Novembris Anni MDLXI. et Privilegium Sigismundi Augusti datum Vilniae Nobilitati Livoaniae feria VIta post Festum S. Catharinae, MDLXI*, wyd. H.L. Birkel, Mitau 1807, s. 154.

³⁰ E. Kuntze, *Organizacja Inflant w czasach polskich*, Gdynia 1939, s. 2, 12.

³¹ A. Januszek-Sieradzka, „Potrzeba moskiewska” na sejmach koronnych w latach 60. XVI stulecia, „Teki Komisji Historycznej Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie” 9, 2012, s. 8.

³² M. Pitula, *Stany Prus Królewskich wobec polityki bałtyckiej Polski w czasach Zygmunta Augusta*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII w.*, red. J. Wijaczka, Kielce 1997, s. 139–151; S. Bodniak, dz. cyt., s. 42–276; A. Szelański, *Walka o Bałtyk (1544–1621)*, Lwów 1904; M. Bogucka, *Hołd pruski*, Warszawa 1985.

z możliwości handlowych związanych z dorzeczem Dźwiny i Rygą jako miastem portowym³³. Potencjalnie zarówno dla Litwy, jak i Moskwy byłby to potężny bodziec gospodarczy, który można porównać z odzyskaniem przez Polskę Pomorza Gdańskiego z rąk zakonu krzyżackiego (1466)³⁴.

Nowy konflikt spowodował, że Wielkie Księstwo Litewskie otworzyło na północy kolejny – trzeci – front działań wojennych³⁵. Przy czym warunki strategiczne prowadzenia wojny były zupełnie inne niż toczone dotychczas z Chanatem Krymskim na południu i Wielkim Księstwem Moskiewskim na wschodzie. Był to teren, który należało objąć w faktyczne władanie, obcy etnicznie i kulturowo, na których pobudowane były liczne murowane zamki³⁶. Tym samym sposób prowadzenia wojny na takim obszarze wiązał się z radykalną zmianą. Dotychczas wystarczało obsadzenie kilku kluczowych twierdz stałą załogą, a w razie ataku zwoływano pospolite ruszenie, które miało powstrzymać przeciwnika³⁷.

Głównodowodzący armią litewską Mikołaj Radziwiłł „Rudy” radził się w 1559 r. Floriana Zebrzydowskiego o sposobie prowadzenia wojny na nowym terytorium. Odpowiedź w formie małego traktatu wykracza poza ramy artykułu³⁸, warto jednak wymienić kilka jej elementów. Po pierwsze, Zebrzydowski opisywał organizację zaciężnej armii polowej, w czym Litwini nie mieli zupełnie doświadczenia (zasady ciągnięcia, zakładania ufortyfikowanych obozów). Po drugie, przyszły hetman zaciężny wyjaśnił sposób dostosowywania średniowiecznych fortyfikacji do nowych okoliczności wojennych oraz przygotowania ich do długotrwałego oblężenia. Po trzecie, została poruszona kluczowa kwestia, czyli strategia obrony Inflant³⁹. Jak czas pokazał, polsko-litewska kon-

³³ A. Ziemlewska, *Ryga wobec rozpadu średniowiecznych władztw terytorialnych w Inflantach*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 20, 2013, s. 11–12.

³⁴ W.W. Doroszenko, *Eksport Rygi na Zachód w okresie przynależności do Rzeczypospolitej (1562–1620)*, „Zapiski Historyczne” 31, 1966, nr 1, s. 1–44; A. Ziemlewska, *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (1581–1621)*, Toruń 2008.

³⁵ J. Jasnowski, dz. cyt., s. 196–205.

³⁶ A. Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, Dorpat 1942; S. Turnbull, *Crusader Castles of the Teutonic Knights (2). The Stone Castles of Latvia and Estonia 1185–1560*, Oxford 2004.

³⁷ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 44–52; K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 306–310; G. Lesmaitis, *Wstęp*, w: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. XXXI–XXXVII.

³⁸ K. Łopatecki, *Poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczącego ufortyfikowania, obrony i poddania twierdz*, „Białostockie Teki Historyczne” 13, 2015, s. 91–110.

³⁹ *Pouczenie wojenne, przesłane przez Floriana Zebrzydowskiego Mikołajowi Radziwiłłowi, wojewodzie trockiemu i hetmanowi wielkiemu litewskiemu*, w: *Polskie ustawy*

cepcja polegała na stworzeniu stałych garnizonów wojskowych, szczególnie silnych w miejscach najbardziej zagrożonych i istotnych, przy nich operować miało zawodowe wojsko polowe, również o charakterze permanentnym⁴⁰. Analogiczne rozwiązania o charakterze strategicznym widoczne są również w działaniach wojennych prowadzonych na terenie Połoczczyzny w latach 1563–1570⁴¹.

Wydatki żołdowe w ogólnych kosztach I wojny północnej

Niestety nie zachowała się pełna dokumentacja finansowa wydatków króla i państwa za lata 1557–1570. Główny koszt wojen, czyli żołd wypłacany żołnierzom, możliwy jest do wyliczenia na podstawie liczby zaciągniętego wojska i wysokości wypłacanej mu pensji. Podstawowe badania w tym zakresie przeprowadzili Andrej Januszkiewicz i Gediminas Lesmaitis⁴². Odnosili się oni pośrednio do kwestii, na jakim podmiocie (Koronie czy Wielkim Księstwie Litewskim) spoczywał główny ciężar finansowania działań wojennych, nawiązując do istniejących w historiografii głosów o decydującej roli Polski⁴³. Pierwszy z badaczy próbował swoje wyliczenia dopasować do sumarycznych zestawień skarbowości polskiej i litewskiej. Według rachunków koronnych strona polska zapłaciła wojsku inflanckiemu 2 133 653 zł⁴⁴, a szacunki kosztów

i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 85, pkt. 40.

⁴⁰ Minimum związanym z obroną zamków inflanckich było zaciągnięcie 1500 żołnierzy piechoty i ok. 1500 jazdy. Przy czym załoga pozostałych zamków, przede wszystkim położonych na rubieżach wschodnich przy granicy z Carstwem Moskiewskim, wynosiła ok. 1500 pieszych; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 58–59.

⁴¹ M. Plewczyński, *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Ułą w latach 1567–1568*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 70.

⁴² A. Янушкевич, dz. cyt., *passim*; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, *passim*.

⁴³ L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne*, Warszawa 1936, s. 324; H. Łowmiański, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej*, w: tenże, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 448–454; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 31–32.

⁴⁴ Na taki koszt zwrócił uwagę Ludwik Kolankowski, pisząc: „Dla właściwej oceny stosunków dość tu zaznaczyć, że w ciągu lat 1561–1570 wydano z koronnego skarbu na potrzeby wojenne na Litwie i w Inflantach 2 133 653 florenów, sumę ogromną, przewyższającą znacznie wydatki wyczerpanego do cna, samego W. Księstwa”; tenże, *Polska Jagiellonów...*, s. 324; źródło: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), III, sygn. 1, k. 58–60; AGAD, ASK 86, sygn. 22, k. 2–4.

litewskich opiewają na 893 784 kopy i 23 gr litewskich, czyli po przeliczeniu 2 145 083 złp⁴⁵. Były to olbrzymie środki, warte ok. 45 ton srebra w przypadku każdej ze stron⁴⁶. Januszkiewicz słusznie zwrócił jednak uwagę, że nie ma pewności, czy w przypadku polskich środków chodzi tylko o wydatki skarbu królewskiego, czy razem z kosztami poniesionymi przez polski skarb publiczny⁴⁷. Z kolei według Lesmaitisa koszty wojny północnej stanowiły od 31 do 66% wszystkich wydatków litewskich i skarb Wielkiego Księstwa nie dysponował wystarczającymi dochodami, by w pełni opłacić udział w wojnie także polskich żołnierzy⁴⁸.

Obaj autorzy nie dali więc odpowiedzi na pytanie o całkowite koszty finansowe wojny, na które chcemy zwrócić uwagę w tym miejscu, a które według nas znacznie przekraczały dotychczasowe wyliczenia⁴⁹.

Januszkiewicz i Lesmaitis w swoich kalkulacjach skupili się na żołdzie, a oczywistym jest, że płaca uiszczana żołnierzom to tylko część kosztów wojennych. Potwierdza to rozliczenie podkanclerzego i marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego Ostafiego Wołłowicza, który sumarycznie zestawiał główne typy wydatków litewskich z lat 1561–1566⁵⁰. Wśród nich możemy wyróżnić koszty wojenne stałe oraz ekstrakordynaryjne, wymieniane przy w poszczególnych latach. Do pierwszej kategorii zaliczył koszty wypłacenia żołdu, koszt puszkarzy, furmanów. Istotnym elementem składowym wydatków był zakup rzeczy związanych z obronnością, w tym gromadzenie żywności, prochu, utrzymanie artylerii, budowę zamków, a także koszt utrzymania gońców. Do kosztów wyjątkowych należy zaliczyć nakłady na prowadzenie oddziałów koronnych przez terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego (1561, 1563, 1565): płaca dworzanom, koszty stacji, żywności itp. Pod rokiem

⁴⁵ AGAD, ASK 86, sygn. 22, k. 2–4; L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów...*, s. 27–28; A. Янушкевич, dz. cyt., s. 247. Od 1508 r. obowiązywał przelicznik 4 gr litewskie = 5 groszy polskich; zob. Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981, s. 94.

⁴⁶ 44,8 tony srebra w przypadku strony polskiej i 45,6 tony srebra po stronie litewskiej (w obliczeniach przyjęto, że koronna złotówka obrachunkowa zawierała przeciętnie ok. 21 gr czystego srebra, a kopa litewska 51 gr); zob. Z. Żabiński, dz. cyt., s. 98–99.

⁴⁷ A. Янушкевич, dz. cyt., s. 210, przyp. 314.

⁴⁸ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 156, 164.

⁴⁹ W obliczeniach nie uwzględniamy kosztów pośrednich związanych z utrzymaniem wojska, co jest związane ze szkodami wyrządzonymi przez oddziały w dobrach szlacheckich i państwowych, a w konsekwencji z niższymi niż planowa źródłami dochodu; *ibidem*, s. 144.

⁵⁰ RGADA, f. 389, op. 48, Квитанция Подканцлерого маршалка дворного Воловича зо всего часу подскарбства его млти и совсее суммы на приходе и расходе положоное и оказаное вечнымъ часомъ, k. 224–229v.

1562 wymieniona jest zapłata kozakom ukraińnym. Wśród specyficznych kosztów wymienić należy również konieczność wykupowania zamków inflanckich, a także dodatkowe specjalne kwoty przeznaczone na kozaków ukraińskich i landsknechtów inflanckich.

W pierwszej części analizy stworzymy model ukazujący udział kosztów żołdu w dobie I wojny inflanckiej w budżecie wojennym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego wykonanie jest możliwe ze względu na skupienie w jednym ręku najwyższej władzy cywilnej i wojskowej w Wielkim Księstwie Litewskim. Stało się tak 2 VIII 1566 r., kiedy to magnat Jan Chodkiewicz został minowany administratorem Inflant w miejsce dotychczasowego Gottharda Kettlera, jednocześnie obejmując urząd hetmana inflanckiego⁵¹. Tym samym przez ręce jednej osoby przechodziło większość rozliczeń finansowych dotyczących ziem inflanckich.

Jednym z kancelaryjnych efektów sprawowanych przez niego rządów był list gwarancyjny wystawiony przez Zygmunta II Augusta 15 XII 1567 r. Janowi Chodkiewiczowi⁵². U genezy tego dokumentu leży prośba Chodkiewicza przedstawiona królowi podczas wyprawy radoszkowickiej o zwrócenie kosztów, które hetman inflancki i administrator Inflant poniósł na rzecz państwa w latach 1566–1567. W tym celu wysłał swojego podwładnego Fursa Petrowicza, który przedłożył władcy rachunki. Na podstawie tego podskarbi litewski Mikołaj Naruszewicz zestawiał rejestr środków budżetowych przekazanych Chodkiewiczowi i rzeczywiście poniesionych przez tegoż wydatków. Opisano w nim wszystkie wydatki poniesione od 11 XI 1565 r. W dokumencie podkreślono, że Chodkiewicz miał stałe źródła wpływów pochodzące zarówno ze skarbu ziemskiego, jak i starostwa żmudzkiego, a także otrzymywał sumy pobrane z podatku pogłównego i serebszczyzny oraz z arendy. Były to więc środki zebrane zarówno z dóbr wielkoksiażeńskich, jak i z opodatkowania uchwalonego podczas sejmów (pogłowne i serebszczyzna). Przekazane kwoty nie bilansowały wydatków, które z racji piastowanego urzędu pokrywał z prywatnych środków właśnie Jan Chodkiewicz (deficyt wynosił 34 083 kop i 37 gr).

Suma przedstawionych wydatków wynosiła 90 301 kop i 44 gr. Wynagrodzenie żołnierzy stanowiło największą pozycję w budżecie, to jest 88 179 kop groszy. Całkowitą sumę poniesionych wydatków należy

⁵¹ *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae...*, t. 5, s. 260–262; *Urzednicy inflanccy...*, s. 36–37, poz. 7, 16.

⁵² [Warunek wystawiony przez Zygmunta II Augusta około zapłaty Janowi Chodkiewiczowi], w: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51*, wyd. A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius 2000, dok. 92, s. 113–119.

jednak doszacować. Przede wszystkim w zestawieniu poniesionych przez Jana Chodkiewicza kosztów nie jest wymieniona z pewnością druga największa pozycja, czyli utrzymanie zamków.

I wojna północna wiązała się z przejściem przez Zygmunta Augusta zamków inflanckich. Z tego wynikała konieczność przygotowania ich na wypadek oblężenia. W pierwszej kolejności należało zinwentaryzować obiekty i znajdujące się tam wyposażenie. Następnie zaś powinny zostać przeprowadzone niezbędne remonty, koniecznym było również dostarczenie żywności, broni palnej i dział, prochu i amunicji. Całe przedsięwzięcie było działaniem długotrwałym. Wielkie Księstwo Litewskie już na przełomie 1559 i 1560 r. przejęło siedem zamków na mocy porozumienia z mistrzem Zakonu Kawalerów Mieczowych i arcybiskupem ryskim⁵³. Pozostałe przekazywano stronie litewskiej sukcesywnie w kolejnych latach. Opatrzono w tym czasie 21 zamków i naliczyliśmy łącznie 56 transportów dział, amunicji i prochu. Niestety, liczby przekazanych materiałów nie jesteśmy w stanie sprecyzować – nie wiemy, ile kul i prochu wystrzelano⁵⁴, ile dział uległo zniszczeniu, posiadamy jedynie orientacyjną wiedzę, jaką kwotę należało przeznaczyć na ich transport.

Koszt taboru wojskowego był zagadnieniem dotychczas w badaniach pomijanym. Całe oddziały piechoty, a w jeździe nawet poszczególni towarzysze posiadali wozy. Koszt ich utrzymania wliczał się w budżet oddziału czy też żołdu towarzysza. Ekstraordynaryjna potrzeba wykorzystania furmanów wraz z wozami i wierzchowcami wymagała ich wynajęcia. Koszty tego były ogromne. Sam sprzęt artyleryjski od końca 1559 do początku 1566 r. transportowany był 56 razy, co można przeliczyć jako 11 transportów rocznie. Na podstawie danych o innych transportach z tego okresu możemy oszacować koszt wynajęcia transportu na sumę 1341 kop i 24 gr litewskich. Podana kwota jest minimalna, nie uwzględnia bowiem transportów żywności ani faktu, że pod koniec wojny przynajmniej część artylerii powinna być odciągnięta do cekhauzów królewskich⁵⁵.

⁵³ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 56–57.

⁵⁴ Przykładowo do Pernawy przywieziono 30 centarów i 86 funtów prochu do dział, 5 centarów i 27 funtów prochu do hakownic i niewiele mniej do rusznic; S. Bodniak, dz. cyt., s. 204.

⁵⁵ *Księga ekspedycji kancelarii nadwornej 1559–1572. Materiały do dziejów dworu królewskiego*, oprac. I. Kaniewska, Kraków 1997, s. 160, poz. 220 (nakaz sprowadzenia dział z Wilna do Tykocina). Jak się wydaje, furmani wykorzystywani przy transporcie dział, prochu i amunicji byli następnie angażowani do przewozu żywności. W ten sposób optymalizowano koszty i problem organizacji taboru; zob. G. Chodkiewicz do R. Sanguszki, Borysów, 30 I 1568 r., w: *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*,

Możliwe jest również wyliczenie kosztów zaopatrzenia zamków w prowiant. Nawet przy bardzo korzystnym dla skarbu państwa założeniu suma 4350 kop groszy litewskich rocznie w połowie lat sześćdziesiątych XVI w. wydaje się minimalną liczbą⁵⁶.

A zatem przy doszacowaniu (za 2 lata) 8700 kop na utrzymanie zamków oraz 2700 kop za transport artylerii, amunicji i prochu okazuje się, że wydatki na żołąd w latach 1566–1567 mogły stanowić **83,51%** wszystkich poniesionych na wojnę kosztów (zob. tab. 1).

Tabela 1. Wydatki poniesione na wojnę w Inflantach w latach 1566–1567

Rodzaj wydatków	Suma w kopach groszy litewskich	Procentowy udział
Żołąd	87 969	83,51%
Prowiant (zamki)	8700	8,26%
Transport	2700	2,56%
Prowiant (armia polowa)	2000	1,90%
Budowa twierdzy (Blokhaus)	1748 48 gr	1,66%
Jurgiilty, bieżące nagrody, więźniowie	1284 9 gr	1,22%
Puszkarze i ludwisarze	491	0,47%
Szpiedzy, dyplomacja i varia	444	0,42%
Łącznie	105 337	100%

Źródło: oprac. własne.

Szczęśliwie dysponujemy danymi porównawczymi, gdyż istnieje podobne zestawienie kosztów działań wojennych toczonych na granicy wschodniej w latach 1567–1568. Wówczas zawiadywał tymi środkami Grzegorz Chodkiewicz, hetman wielki litewski⁵⁷. Wydatkował on w tym czasie 29 119 kop groszy. Aż 24 669 kop i 40 gr przeznaczono na żołąd.

t. 7: 1554–1572, wyd. Z.L. Radziwiński, Lwów 1910, s. 230; Dla zobrazowania wielkości zobowiązań finansowych warto przytoczyć trzy rachunki z okresu trwania sejmu lubelskiego w 1569 r. Prawdopodobnie na potrzeby dworu Zygmunt August kazał wypłacić furmanom: 2808, 2247 i 1890 złp (odpowiednio w zaokrągleniu 1123, 899 i 756 kop groszy). Wszystkie dyspozycje wystawiono w Lublinie w dniach: 3 marca, 4 maja i 16 czerwca. A zatem miesięczne koszty obsługi taboru królewskiego wynosiły ok. 900 kop groszy; *Księga ekspedycji...*, s. 147–148, 150–152, poz. 191–192, 198–199, 202–203.

⁵⁶ Por. G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 128–129, gdzie podane są kolejne przykłady wysyłania żywności do wojska. Do obliczeń należałoby dodać koszty naprawy i modernizacji zamków.

⁵⁷ ANK, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, sygn. XII 54, [Sprawozdanie finansowe Grzegorza Chodkiewicza, b.m., 6 I 1571 r.], s. 338.

Stosunkowo duże środki wygospodarowano na jurgielty posłańców, szerzej utrzymanie komunikacji – 2,37% (618 kop gr i 37 gr), budowę i utrzymanie twierdz – 2,16% (564 kop gr i 10 gr), pozostałe niewielkie sumy przeznaczono na szpiegów (136 kop gr) i puszkarzy (130 kop gr). W ogólnych kosztach wojennych żold wynosił 84,72%.

Znamy też z okresu wojny inflanckiej budżet starosty pogranicznego z lat 1567–1570⁵⁸. Filon Kmita Czarnobyłski był starostą na wysuniętej placówce w Orszy (nieopodal nieprzyjacielskiego Smoleńska). W ciągu 4 lat na żold na oddział jazdy i kozaków wydał 3698 kop groszy litewskich. Natomiast inne koszty wyliczyliśmy na 1052,5 kopy. W ich skład wchodziło utrzymanie szpiegów, posłańców, zakup żywności, wozów, remontów przy zamku (odpowiednio w kopach groszy: 310, 282, 166, 89,5, 25 oraz zbiorczy wydatek 180 kop na rozpoznanie, utrzymanie szpiegów i wozy). Tym samym wydatki starostów na żold wynosiły 77,8%. Bardzo podobne dane uzyskujemy dla garnizonu kijowskiego z 1569 r., w którym stacjonowało 500 drabów i 200 jeźdźców. Koszty płacowe wynosiły tam 80,23% wszystkich wydatków⁵⁹.

Kalkulacje dotyczące znaczenia żoldu dla wojska w ogólnych kosztach prowadzenia wojny na obu teatrach walk, tzn. w Inflantach oraz na granicy wschodniej i południowej, są bardzo podobne i oscylują wokół **80% wszystkich poniesionych kosztów** na armię.

Wydatki na wojsko poniesione przez Wielkie Księstwo Litewskie

Obliczenie żoldu wypłacanego żołnierzom przez skarb litewski jest obarczone marginesem błędu, co wynika z braku źródeł pozwalających w sposób jednoznaczny ocenić liczbę wojsk pieniężnych. Jak wskazał Gediminas Lesmaitis, wykazane wartości są liczbami minimalnymi, gdyż być może istniało wiele innych oddziałów, nieodnotowanych w dotychczas przebadanym materiale źródłowym. Należy jednak pamiętać, że liczebność oddziałów i sama liczba rot znacznie się wahała w ciągu roku (zimą się zmniejszała). Ustalanie całorocznej wielkości oddziału

⁵⁸ *Перепись рахунку зъ реестру скарбиого отъ его милости пана Войны, под-скарбего земского веллкого княиства Литовского, мна старосте Орианскому даиого*, 12 VIII 1571 r., w: *Археографический сборникъ документовъ относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси издаваемый при Управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 4, Вильно 1867, s. 246–249.

⁵⁹ L. Kolankowski, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwińska” 1, 1935, nr 2, s. 170–172.

na podstawie pojedynczej wzmianki źródłowej może być zawyżone w stosunku do rzeczywistości. Są to jednak dwa przeciwstawne zjawiska, które częściowo się niwelują i pozwalają optymistycznie patrzeć na przygotowane zestawienia⁶⁰.

Poniżej zestawiamy prawdopodobną liczbę żołnierzy (tab. 2) oraz uśrednioną wartość żołdu w piechocie i jeździe (tab. 3). Uznajemy przy tym na podstawie wyliczeń kosztów na podstawie przedstawionych wyżej danych, że żołd stanowił ok. 80% poniesionych kosztów wojennych. Podane wartości zwiększamy o kwoty wypłacane na utrzymanie sojuszniczych oddziałów koronnych, inflanckich oraz sum wypłacanych Gotthardowi Kettlerowi. Udział i wydatna pomoc wojsk koronnych w zmaganiach o Inflanty są dobrze rozpoznane. W świetle ostatnich badań Andreja Januszkiewicza i Gediminas Lesmaitisa możemy przyjąć założenie o dualistycznym charakterze wojska polskiego. Część oddziałów utrzymywana była ze skarbu koronnego – dlatego można je nazwać korpusem polskim – służyła pod dowództwem Floriana Zebrzydowskiego, pozostała jednak część była jedynie zwerbowana na terenie Korony i służyła za pieniądze litewskie wraz z innymi zaciężnymi wojskami litewskimi – stąd zaczęto je nazywać w literaturze przedmiotu jako polskie oddziały Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶¹. Przyjmujemy argumentację Lesmaitisa, który uznał, że korpus polski w latach 1561–1562 w całości był opłacany przez Litwinów. Zdarzało się, że w kolejnych latach, zgodnie z wyliczeniami Wołłowicza, skarb litewski również partycypował w kosztach utrzymania polskich żołnierzy. Nie były to jednak sumy duże, w 1563 r. Polakom wypłacono 15 400 złp (6160 kop gr)⁶². Kwot w innych latach nie wykazujemy w zestawieniu, w założeniu bowiem armia polska powinna być opłacona ze skarbów koronnych, ale ten jednostkowy przypadek świadczy o stałych przepływach finansowych pomiędzy państwami.

Dodatkowo w kalkulacjach trzeba uwzględnić fakt, że obsadzenie załóg zamków inflanckich nierzadko wymagało opłacenia stacjonujących tam oddziałów najemnych lub wykupu ich z rąk Gottharda Kettlera.

⁶⁰ Dodatkowo brakuje danych do 1558 r., nie próbujemy ich doszacować, co również jest czynnikiem zapewniającym równowagę czynników zwiększających i zmniejszających koszty wojny.

⁶¹ A. Янушкевіч, dz. cyt., s. 204; G. Lesmaitis, *Dokumenty Metryki Litewskiej o zaciężnych polskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego za czasów Zygmunta Augusta*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 241–248.

⁶² AGAD, Rachunki Królewskie, Rachunki skarbu prywatnego Zygmunta Augusta przez Jak. Zaleskiego pisane, nr 192, s. 9.

Temuż wypłacono w 1560 r. 80 tys. złp pod zastaw Goldingen, Hasenpot, Durben i Windawy, co miało pokryć przynajmniej część długów najemników niemieckich.

Tabela 2. Przepuszczalna liczba żołnierzy opłacanych przez skarb Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶³

Rok	1557	1559	1560	1561	1562	1563	1564	1565	1566	1567	1568	1569
Jazda	1500	1000	1000	1738	4366	3160	4000	5000	5000	8848	5056	4266
Piechota	1500	1000	3000	3000	3000	4050	3000	3000	3000	5250	3000	5250
Ogółem	3000	2000	4000	4738	7266	7210	7000	8000	8000	14 098	8056	9516

Źródło: G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013, s. 67, tab. 4 oraz s. 146–154.

Tabela 3. Żołd i koszty wojny opłacane przez skarb Wielkiego Księstwa Litewskiego (w kopach groszy)

Rok	1557	1559	1560	1561	1562	1563	1564
Wydatki żołdowe	37 200	24 800	42 400	54 208	96 256	89 800	90 400
Pozostałe wydatki wojskowe	9300	6200	10 600	13 552	24 064	22 450	22 600
Zapłata sojusznikom	29 760	0	32 000	61 876	106 206	6160	0
Ogólny koszt wojny	76 260	31 000	85 000	129 636	226 526	118 410	113 000

Rok	1565	1566	1567	1568	1569	Razem
Wydatki żołdowe	109 000	112 900	198 474	134 720	144 120	1 134 278
Pozostałe wydatki wojskowe	27 250	28 225	49 618,5	33 680	36 030	283 569,5
Zapłata sojusznikom	0	0	0	0	0	236 002
Ogólny koszt wojny	136 250	141 125	248 092,5	168 400	180 150	1 653 849,5

Źródło: oprac. własne.

⁶³ Opracowanie własne na podstawie bazy przygotowanej przez: G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 67, tab. 4 oraz s. 146–154. Podkreślić należy, że tabela 14 podaje inne dane niż tabela 4 (ibidem, s. 164), co więcej, znajdują się tam odmienne dane w stosunku do litewskiej wersji książki; tenże, *LDK samdomoji kariuomenė...*, s. 166. Każdorazowo autorzy jeszcze raz analizowali prezentowane dane, przedstawiając dane liczbowe jako średnią roczną (przykładowo w 1565 r. odnotowana jest liczba 8 tys. żołnierzy jazdy,

Z zestawienia wynika, że w latach 1557–1569 Wielkie Księstwo Litewskie wydało na prowadzone wojny 1 653 849,5 kop groszy litewskich (4 134 623,75 złp), czyli dwukrotnie więcej niż dotąd przyjmowano w literaturze. Dzięki zachowanemu sumariuszowi wydatków litewskich w Inflantach z lat 1556–1573 możemy ocenić, jaka część wysiłku finansowego przeznaczona była na wojnę na tym obszarze⁶⁴. Przedstawione tam nakłady należy zestawić z częścią bazową wydatków opartych na żołdzie, powiększonych o połowę pozostałych kosztów wojskowych (z pewnością nie uwzględnia ona transferów pieniężnych na zapłatę wojsk sojusznicznych). Pod zestawieniem odnotowano bowiem, że wyliczenie nie obejmuje „żywności i strzelby. Tak też i inszych wydatków z Polski”⁶⁵. Według zestawienia poniesiono koszty w wysokości 883 784 kop groszy, co oznacza, że na tę prowincję przeznaczono niemal 70% wydatków (właściwie 69,26%). To też uwiarygadnia nasze obliczenia, należy bowiem pamiętać, że po upadku Połocka w 1563 r. siła ciężkości działań wojennych przeniosła się na pogranicze wschodnie⁶⁶. Ponadto uwzględnić należy koszt obrony granicy z Tatarami, gdzie stacjonowały oddziały tzw. zastawy wołyńskiej⁶⁷.

Pomoc Korony Królestwa Polskiego i Prus w pierwszej fazie wojny (do 1562 r.)

Na początku wojny północnej wśród elit wileńskich panowało optymistyczne przekonanie o możliwości samodzielnego prowadzenia działań wojennych w Inflantach. Szybko jednak okazało się to nierealne. O ile wydatek na wojnę w 1559 r. w granicach 31 tys. kop groszy był jeszcze możliwym do zaakceptowania obciążeniem, to koszty wojenne

w rzeczywistości jednak 4 tys. żołnierzy pełniło tę posługę przez jeden kwartał tego roku, stąd podane liczba 5 tys. koni).

⁶⁴ Mimo nieco szerszego zakresu lat niemal pewnym jest, że liczby nie były większe. W szczególności wydatki z lat siedemdziesiątych XVI w. dotyczą długów, które państwo musiało spłacić; Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург, Отдел рукописей, Автографи Дубравскаго, f. 321/1, op. 2, nr 191, Sumariusz wszystkiego przychodu i rozchodu ziemie Liffliantskiej, nr 4, k. 7–8.

⁶⁵ Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург, Отдел рукописей, Автографи Дубравскаго, f. 321/1, op. 2, nr 191, Sumariusz wszystkiego przychodu i rozchodu ziemie Liffliantskiej, nr 4, k. 7v.

⁶⁶ Zob. J. Jasnowski, dz. cyt., s. 241 n. W szczególności pochłaniająca ogromne fundusze musiała być wyprawa radoszkowicka (1567–1568).

⁶⁷ M. Plewczyński, *Liczebność wojska polskiego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 31, 1989, s. 53–54.

w ogromnym tempie rosły. W 1560 r. wydatki zwiększyły się o 174%, by w kolejnych latach powiększać się, co roku o kolejne 53 i 75% (zob. tab. 3). W 1562 r. przeznaczono rekordowe 226 528 kop groszy na wydatki wojenne, co całkowicie rujnowało skarb litewski. Zupełnie niewystarczająca była zgoda sejmu litewskiego na nałożenie serebszczyzny i specjalnych opłat na miasta w 1559 i 1560 r. oraz decyzja o zebraniu tego podatku w 1561 r. z dóbr gospodarskich⁶⁸. Andrej Januszkiewicz uznał, że wpływy z tych nadzwyczajnych podatków w 1561 r. wyniosły 14 500, a w 1562 r. – 19 tys. kop groszy⁶⁹, co było sumą nieadekwatną do potrzeb (11,1 i 8,3%). W konsekwencji lukę pomiędzy publicznymi dochodami a wydatkami musiał pokrywać Zygmunt II August. Wielki książę ratował się zaciąganiem kredytu, np. z przymusowych pożyczek od miast uzyskano w 1561 r. prawie 15 120 kop groszy, ale nie wpływało to znacząco na poprawienie sytuacji finansowej w obliczu prowadzenia wojny⁷⁰. W pełni zrozumiałe i podszyte grozą sytuacji są słowa Zygmunta Augusta: „Wielkie a prawie już nieznośne nałogi i brzemia na skarb nasz przyśli i przypadły”⁷¹.

Szybko stało się więc jasne, że wojna w Inflantach nie mogła być prowadzona jedynie siłami finansowymi Zygmunta Augusta i stanów litewskich. Na początku 1561 r. król rozpoczął działania zmierzające do wyekspediowania posiłkowej armii koronnej, która miała liczyć 2 tys. jezdnych i 1 tys. pieszych⁷². Nie przyjęto ich jednak na żołd Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdyż wśród żołnierzy koronnych istniała nieufność wobec Litwinów, którą wyrażono w *Condycjach*. Odmówili oni pełnienia służby w strukturach armii litewskiej, w szczególności podporządkowania się litewskiemu hetmanowi. Miał być to w pełni polski zaciąg, opłacany ze skarbu królewskiego⁷³. Gdy wojsko uzyskało to zapewnienie żądano: „Gdy skarbu Jego K. M. pieniądze bierzem, aby żadnej iurisdictioniej u popisu z księstwa Litewskiego żaden nad nami nie miał”⁷⁴.

⁶⁸ М. Доўнар-Запольскі, *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства літоўскага пры Ягелонах*, Мінск 2009, s. 583, 605.

⁶⁹ А. Янушкевіч, dz. cyt., s. 231.

⁷⁰ М. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 605.

⁷¹ *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac. I. Kaniewska, Kraków 1999, s. 403–404.

⁷² *Instrukcja panom dworzanom, którzy jadą do rotmistrzów*, w: *Materiały do działalności wojskowej Florianą Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 9, 1937, nr 2, s. 271.

⁷³ *Condycie namowione w Sedomierzu od rotmistrzów jeznych i pieszych*, w: tamże, s. 273–274; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 81–82.

⁷⁴ *Artykuły po wzięciu pieniędzy w Sedomierzu*, w: *Materiały do działalności wojskowej Florianą Zebrzydowskiego...*, s. 276.

Powstał wówczas załóżek koronnego pułku działającego permanentnie w Inflantach i na pograniczu litewskim do 1567 r., którego liczba żołnierzy oscylowała od 2484 do 7080 konnych i od 750 do 4440 pieszych⁷⁵. Nie zapewniono jednak tej jednostce żadnego stałego celowego źródła finansowania, choć w założeniu powinna być opłacana ze skarbu monarszego (zarówno koronnego, jak i litewskiego). Przez pierwsze 2 lata król rzeczywiście wypłacał tej armii pieniądze z własnej szkatuły, ale pobierając jednak w tym celu środki ze skarbu ziemskiego litewskiego⁷⁶. Pogorszyło to i tak fatalną sytuację finansową Wielkiego Księstwa i negatywnie wpłynęło na możliwości wykorzystania wartościowej pod względem bojowym i organizacyjnym armii⁷⁷.

W tym czasie szlachta polska skłaniała się do postulatów ruchu egzekucyjnego i sejm w pierwszych 15 latach panowania Zygmunta Augusta tylko trzykrotnie, w latach: 1552, 1553 i 1557, uchwalił podatek nadzwyczajny, a więc pobór⁷⁸. Zwłaszcza ten ostatni był skromniejszy niż chciał król, zgodzono się na stawkę o połowę mniejszą niż proponował Zygmunt August, a więc 8 gr z łanu⁷⁹. Nie wiemy, ile zebrano środków, można przypuszczać, że podobnie jak w 1553 r., kiedy pobór przyniósł 71 896 zł⁸⁰. Podstawowa stawka była wówczas wyższa, wynosiła 12 gr z łanu, ale społeczna podstawa opodatkowania w 1557 r. wzrosła⁸¹. Same retenty wpłacone w kolejnych latach przekroczyły 23 tys. zł i zostały wydane na wojsko⁸². Kolejny pobór został uchwalony dopiero w 1563 r.,

⁷⁵ M. Plewczyński, *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1573*, cz. 3, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 33, 1990, s. 337–341; G. Lesmaitis, *Dokumenty Metryki Litewskiej...*, s. 241–248.

⁷⁶ Zob. przykładowo pokwitowanie (oryginał) rotmistrza pieszego Stanisława Wąsowicza z odbioru pieniędzy za piąty kwartał służby (19 IV 1562) od „urodzonego pana Stanisława Włoska podskarbiego dwornego litewskiego”. Na dwie roty – własną 200-osobową (i cztery konie rotmistrzowskie) oraz Olbrachta (Wojciecha) Wierzchlińskiego na 100 drabów (i dwa konie) – otrzymał 2298 złp; Riksarkivet, Extranea IX Polen, sygn. 80, karty niepaginowane. Analogiczne pokwitowanie za piąty kwartał pieniędzy przekazanych przez podskarbiego dwornego litewskiego z 27 II 1562 r. w Wilnie wystawione przez Piotra Brandysza; tamże.

⁷⁷ K. Łopatecki, A. Bołdyrew, *Meanders of the Polish Military Revolution. Standardization of Cavalry Units*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 66, 2021, nr 2, s. 464–489.

⁷⁸ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 180.

⁷⁹ A. Januszek-Sieradzka, „Potrzeba moskiewska” na sejmach..., s. 11.

⁸⁰ AGAD, ASK II, sygn. 20, k. 74.

⁸¹ VC, t. 2, vol. 1, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 55–60, 80–85.

⁸² AGAD, ASK II, sygn. 21, k. 8.

przez kilka lat głównym źródłem dochodów skarbu koronnego była więc domena królewska, powiększona po przejęciu dóbr mazowieckich po królowej Bonie. Usprawnienie polityki zarządzania domeną monarchią sprawiło, że w 1562 r. królewszczynny przyniosły skarbowi 88 939 zł czystego dochodu (a więc prawie dwukrotnie więcej niż pod koniec panowania Zygmunta I)⁸³. Działo się to pomimo rozpoczęcia szerokiej akcji kredytowej, w której to dobra ziemskie Korony stanowiły podstawowy element zabezpieczenia, a więc zastaw.

Bez entuzjazmu i z ograniczonym zrozumieniem do próśb Zygmunta Augusta o pomoc podchodziły stany pruskie⁸⁴, godzące się jednak na nakładanie akcyz, czyli różnego rodzaju podatków nadzwyczajnych, które za panowania Zygmunta Augusta „stawały się niemal stałym corocznie uchwalanym obciążeniem”⁸⁵. Z tego tytułu za 1558 r. zebrano 20 320 zł, za 1560 – 22 009 zł, a za 1562 – 27 608 zł⁸⁶. Działo się to przy ogólnym wzroście dochodów z Prus Królewskich z 45 tys. florenów w 1560 r. do 88 796 w 1562 r.⁸⁷

Ostrożnie możemy szacować, że prócz wyjątkowego roku 1557, kiedy uchwalono podatek nadzwyczajny, roczne dochody z Korony i Prus Królewskich w latach 1558–1562 wynosiły średnio ok. 150–200 tys. zł. W tym samym czasie na działania wojenne samo Wielkie Księstwo Litewskie wydało 548 422 kop groszy (1 371 055 złp). Oczywistym jest, że wojna w pierwszych latach musiała się toczyć dzięki udzielonym królowi pożyczkom. Kwestia możliwości kredytowych państwa polsko-litewskiego wymaga odrębnych studiów. Stanowi to bowiem kluczowy czynnik efektywnie prowadzonych kampanii wojennych. W XVI stuleciu pobór nadzwyczajnych podatków wiązał się z czasochłonnym procesem ich zebrania, tymczasem wojna rządziła się własnymi prawami. Pożyczki umożliwiały szybsze uruchomienie maszyny wojennej oraz ewentualnie stwarzały możliwości wystawienia większej armii na poczet przyszłych podatków w okresie pokojowym. Badania potencjału kredytowego króla Anglii Henryka VIII Tudora oraz cesarza Karola V i jego syna Filipa II wskazują, że dominowały krótkoterminowe pożyczki o wysokim oprocentowaniu, nie niższym niż 12, a dochodzącym nawet do 15 (Niderlandy) i 18% (Anglia). Henryk VIII początkowo opierał się na kredycie krajowym, jednakże pod koniec swego panowania (od 1544 r.) zaczął zaciągać

⁸³ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia...*, s. 91.

⁸⁴ A. Januszek-Sieradzka, „Potrzeba moskiewska” na sejmach..., s. 10–13.

⁸⁵ J. Deresiewicz, *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od r. 1466–1569*, Poznań 1947, s. 115.

⁸⁶ Tamże, s. 165–170.

⁸⁷ Tamże.

kredyty od bankierów w Antwerpii. W 1560 r. było to już 279 tys. funtów, czyli ok. 2,5 mln złp. Podobnie w Antwerpii zaciągał gotówkę na swoje potrzeby Karol V, który w 1557 r. zadłużony był na 7 mln guldenów, przy czym część pożyczek była wymuszona i niskooprocentowana⁸⁸.

Koronna akcja kredytowa w pierwszych latach wojny w Inflantach wymusiła na królu zastawienie w latach 1556–1562 dóbr królewskich na sumę 212 421 zł⁸⁹. W tym czasie w Prusach Królewskich Zygmunt August pożyczył dodatkowo 260 tys. złp pod zastaw królewszczyzn pruskich, czynszów z miast i na oprocentowanie⁹⁰. Największym kredytodawcą był Gdańsk, który udzielił królowi 70 tys. florenów pożyczki oraz przekazał 30 tys. florenów jako specjalną ofiarę na rzecz wojny, a Szymon Loicz z braćmi pożyczył kolejne 40 tys. florenów⁹¹. Ponadto król oddał w zastaw Albrechtowi Hohenzollernowi pograniczny zamek i starostwo Jumbork za 30 tys. złp, z czego 31 VIII 1561 r. otrzymał w gotówce 20 tys. florenów. Zygmunt August uzyskał również 50 tys. talarów pożyczki w dwóch ratach (1562 i 1563) od gdańszczyzanina Reinolda Krokowa, a także zastawił srebra królewskie na sumę ok. 100 tys. zł⁹². Książę finlandzki, przyszły król Szwecji Jan III Waza, biorąc ślub z Katarzyną Jagiellonką pożyczył Zygmuntowi Augustowi 120 tys. talarów pod zastaw zamków Weissenstein, Helmet, Karkus, Ernies, Buijen, Burtnijk i Triakaten⁹³. Z pewnością nie są to wszystkie zaciągnięte pożyczki, a ich łączną sumę wynoszącą ok. 770 tys. złp należy uznać za minimalną. Można powiedzieć, że była ona w stanie pokryć 56% wszystkich wydatków litewskich poniesionych na wojnę z lat 1557–1562.

Część pożyczek nie była umocowana na dobrach ziemskich, odsetki tych oscyływały na początku wojny w granicach 6–8%, czasem dochodziły nawet do 10%. Wobec niemożności ich spłaty w pieniądzu zobowiązania

⁸⁸ S. Gunn, D. Grummitt, H. Cools, dz. cyt., s. 33–35.

⁸⁹ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia...*, s. 120.

⁹⁰ J. Deresiewicz, dz. cyt. s. 209–210, 215 (tab. VIII).

⁹¹ Tamże, s. 102, 167.

⁹² *Księga ekspedycji...*, s. 38, 41, 203, poz. 17, 22, 306; M. Bogucka, *Nieznany list K. Ferbera w zbiorach Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Pradze, przyczynek do dziejów kapitału handlowego w Gdańsku w XVI w.*, PH, t. 48, 1957, nr 1, s. 94–100. Inne próby zaciągnięcia pożyczek w Gdańsku i zagranicą zob. A. Januszek-Sieradzka, *Gdański kupiec Jan Boleman w służbie króla Zygmunta Augusta*, w: *Servitium et amicitia. Studia z dziejów kariery i awansu w Polsce Jagiellonów*, red. A. Januszek-Sieradzka, Sandomierz 2011, s. 55–85.

⁹³ C. Annerstedt, *Grundläggningen af swenska väldet i Livland 1558–1563 samt deraf alstrade*, Uppsala 1868, s. 73–74; *Charisteria cracoviensia Universitati Regiae uppsaliensi quinta sacra saecularia celebranti ab Universitate Jagellonica cracoviensi oblata*, wyd. L. Hajdukiewicz, Kraków 1979, s. 27.

miały być uiszczane m.in. towarami leśnymi⁹⁴. Podejmowane intensywne starania o pożyczki w Koronie, Prusach Królewskich i w Wielkim Księstwie Litewskim w dużym zakresie pokrywały zapotrzebowania militarne w okresie, kiedy nie można było liczyć na wpływy podatkowe. Szybko się jednak okazało, że źródła kredytu były ograniczone, a oddawanie majątków królewskich i wielkoksiążęcych pod zastaw zmniejszało wpływy skarbowe w dłuższej perspektywie. Tym samym kredyt monarszy nie rozwiązywał problemów ograniczonych możliwości finansowych obu państw Zygmunta Augusta.

W pierwszej fazie wojny istotną rolę odegrały również Prusy Książęce. Niestety nie posiadamy w tej kwestii badań analitycznych, próbujemy więc oszacować jej potencjalny zakres. Księstwo w sposób bezpośredni brało udział w wojnie inflanckiej jedynie podczas wyprawy pozwolskiej w 1557 r. Według planów króla Albrecht Hohenzollern powinien wystawić 1 tys. jezdnych i od 3 do 4 tys. żołnierzy pieszych⁹⁵. Plany były zbyt pesymistyczne, gdyż w rzeczywistości jezdnych („w pilarach służebnych”) było 1 tys., do tego wymieniono 5 tys. landsknechtów⁹⁶. Obliczenia pruskiego wysiłku zbrojnego w tej wyprawie możemy dokonać na podstawie prac teoretycznych napisanych w 1555 r. przez Albrechta Hohenzollerna. Według niego najemnik pieszy powinien otrzymać 4 zł miesięcznie, czyli 12 zł kwartalnie⁹⁷. Landsknechci byli więc znacznie drożsi niż ich polscy odpowiednicy, nie wspominając już o litewskich⁹⁸. Natomiast książę nie był w stanie podać kosztów jazdy, gdyż jak zaznaczył zbyt duże występują różnice organizacyjne, „niektórzy też panowie biorą ku takowej potrzebie wojennyj poddane swe, drudzy ich u inszych

⁹⁴ *Księga ekspedycji...*, s. 32–34, poz. 22; J. Deresiewicz, dz. cyt., s. 101, 209–210.

⁹⁵ J. Jasnowski, dz. cyt., s. 130. Arcybiskup ryski Wilhelm prosił swego brata Albrechta Hohenzollerna o 10 tys. żołnierzy; J. Wijaczka, *Prusy Książęce a Polska, Litwa i Inflanty w połowie XVI wieku. Działalność dyplomatyczna Asverusa von Brandta w latach 1544–1558*, Kielce 1992, s. 78.

⁹⁶ Biblioteka ZNiO, rkps 1638, k. 2; M. Plewczyński, *Daj nam Boże sto lat wojny. Dzieje niemieckich landsknechtów 1477–1559*, Warszawa 1997, s. 174 (podaje liczbę 6 tys. żołnierzy, z których połowę stanowili landsknechci). Błędnie liczebność armii pruskiej odczytuje ze źródła A. Gładysz (tenże, dz. cyt., s. 91), bez refleksji oceniając jej potencjał na 12 tys. żołnierzy! Niestety psuje również edycję, np. „A jego samego pocztu jest” – powinno być: „a z jego ziemie pocztu jest”.

⁹⁷ *Die Kriegsordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach und Herzogs zu Preussen Albrecht des Aelteren – Königsberg 1555*, wyd. H.J. Bömelburg, B. Chiari, M. Thomae, Braunschweig 2006, s. 227.

⁹⁸ A. Böldyrew, *Tam in pecuniis, quam in mercibus alias towarami. Żołd i zarobki żołnierzy polskiej piechoty zaciężnej za panowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta I Starego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 1, 2012, s. 67–87.

postronnych książąt a panów w inszych ziemiach a państwach z wielką pracą i kosztem nabywać muszą⁹⁹. Rajtarzy kosztowali z reguły 12 florenów miesięcznie¹⁰⁰.

Sam koszt 5 tys. knechtów wynosił 20 tys. złp miesięcznie, z jazdą prawdopodobnie 32 tys. złp. Potwierdzają te wyliczenia badania Marka Plewczyńskiego¹⁰¹, który ocenił, że przez siedem miesięcy łączne obciążenie wzrosło podobno do 200 tys. złp, czyli 80 tys. kop groszy¹⁰².

Szacunkowo przyjmujemy więc, że wyprawa pozwolska kosztowała Prusy Książęce 200 tys. złp. Albrecht Hohenzollern prosił swego suzerena o wsparcie finansowe w wysokości przynajmniej 100 tys. guldenów (złoty polskich). Zygmunt August odmówił prośbie, argumentując, że również sam nie posiada odpowiedniego wsparcia finansowego ze strony sejmu walnego. Król zgodził się jedynie wypłacić 20 tys. talarów, czyli 22 tys. złp¹⁰³. Prusy Książęce samodzielnie musiały wyasygnować ok. 180 tys. złp¹⁰⁴.

W kolejnych latach pomoc księstwa była zdecydowanie mniejsza. Albrecht Hohenzollern nie objął w posiadanie Inflant, tym samym jego imponujące zaangażowanie z 1557 r. przestało mieć rację bytu. Do tego dochodzi wojna orzechowa z 1563 r., podczas której książę doznał wylewu, nie wracając już do pełni zdrowia¹⁰⁵.

Doraźnym, jednorazowym działaniem finansowo-politycznym było narzucenie konfederacji inflanckiej konieczności uiszczenia zadośćuczynienia za wyprawę pozwolską. W 1557 r. stany inflanckie zobowiązały się wypłacić część kosztów wojennych poniesionych przez Zygmunta Augusta w wysokości 60 tys. talarów (66 tys. złp)¹⁰⁶.

⁹⁹ *Die Kriegsordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach...*, s. 218.

¹⁰⁰ J. Małek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967, s. 133.

¹⁰¹ M. Plewczyński, *Daj nam, Boże...*, s. 173.

¹⁰² O ogromnej liczbie najemników przechodzących z ziem niemieckich przez Prusy Królewskie zob. M. Pitula, dz. cyt., s. 141–142.

¹⁰³ J. Wijaczka, dz. cyt., s. 95–96.

¹⁰⁴ W tym celu zwołany był w 1556 i 1559 r. sejm, który uchwalił podatki; K. Staemler, *Preußen und Livland in ihrem Verhältnis zur Krone Polen 1561 bis 1586*, Marburg 1953, s. 26.

¹⁰⁵ K. Łopatecki, *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59, 2015, s. 166, 180–181; R. Fischer, *Der Preußische Nußkrieg vom Jahre 1563*, „Altpreußische Monatsschrift” 28, 1891–1892, s. 38–75.

¹⁰⁶ *Monumenta Livoniae Antiquae*, t. 5, Riga–Leipzig 1847, dok. 293, s. 703–705.

Przełomowy rok 1563 i wysiłek skarbowy w dalszych latach wojny

Zarówno w literaturze dotyczącej Korony, jak i nowszej zajmującej się Wielkim Księstwem Litewskim sejmy z roku 1563 (piotrkowski w 1562/1563 i wileński w 1563) uznawane są za przełomowe w dziejach politycznych, gdyż zbliżyły króla do opozycji szlacheckiej¹⁰⁷. Zauważono, że: „Te trzy główne czynniki: zagrożenie Inflant i ziem litewskich ze strony Moskwy, aspiracje rycerstwa litewsko-ruskiego i brak męskiego potomka spowodowały, iż monarcha zmienił na początku lat sześćdziesiątych swój sposób myślenia o tym, co powinno być priorytetem w dążeniach politycznych obu państw”¹⁰⁸. W konsekwencji ewolucja polityczno-ustrojowa tego okresu doprowadziła do zawarcia unii lubelskiej, której polityczne aspekty genezy i realizacji są dobrze znane. W naszym przypadku chcemy zwrócić uwagę, że finansowe obciążenia wojenne obu krajów rządzonych przez Zygmunta Augusta nie są w dyskusji o politycznej drodze do zawarcia unii realnej w odpowiedni sposób akcentowane, w przeciwieństwie choćby do samego przebiegu działań militarnych¹⁰⁹. Z jednej strony badacze z chęcią podkreślają wrażenie, jakie na posłach polskich w Piotrkowie i na szlachcie litewsko-ruskiej zrobiła informacja o zdobyciu Połocka przez wojska Iwana Groźnego, uświadamiająca, że problem obrony granic jest wspólnym kłopotem obu państw jagiellońskich, otwierającym w dłuższej perspektywie dyskusję o zjednoczeniu¹¹⁰. Z drugiej zaś strony historycy polityczni nie doceniają znaczenia małych kroków reform skarbowych, wynikających bezpośrednio

¹⁰⁷ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia...*, s. 181; też, *Zygmunt August: król Polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 400–417; J. Bardach, *Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791)*, w: *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaskiewicz, Lublin 1999, s. 19; A. Januškevič, *Początek przełomu. Sejm wileński 1563 r. na tle wojny inflanckiej i reform ustrojowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wielu wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 81–88.

¹⁰⁸ E. Dubas-Urwanowicz, *Dwaj ostatni Jagiellonowie i Radziwiłłowie. Między współpracą a opozycją*, w: *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*, Kraków 2006, s. 146.

¹⁰⁹ Ostatnio: A. Januškevič, *Unia lubelska a wojna inflancka: wzajemna współzależność na tle polityki wewnętrznej Litwy*, w: *Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej*, red. T. Kempa, K. Mikulski, Toruń 2011, s. 45–54, który zwrócił uwagę, iż na krótko przed zawarciem unii nie było poważnego zagrożenia ze strony Moskwy dla bytu Wielkiego Księstwa Litewskiego, tym samym czynnik ten nie mógł mieć bezpośredniego wpływu na akt lubelski.

¹¹⁰ A. Januszek-Sieradzka, „Potrzeba moskiewska” na sejmach..., s. 19.

z bieżących nagłych potrzeb militarnych, które trzeba było szybko zabezpieczyć. Przejście Zygmunta Augusta na stronę ruchu egzekucyjnego i realizacja jego postulatów w krótkiej perspektywie oznaczała szansę na wzrost wpływów skarbowych. Bez względu na różnice interesów politycznych obu stronom zależało, z powodu toczącej się wojny, na zwiększeniu wpływów budżetowych, który to postulat miał być, co prawda, początkowo realizowany według innych wizji: egzekucjoniści liczyli na zwiększenie wpływów skarbowych przede wszystkim z domeny monarszej, a królowi chodziło o wzrost dochodów podatkowych. Sprzyjającą okolicznością było wystąpienie szlachty litewskiej zebranej pod Witebskiem na pospolitym ruszeniu. Zgromadzenie to zostało przekształcone w sejm obozowy, który uchwalił nowe podatki. Rycerstwo wymknęło się spod kontroli władcy i możnowładztwu, konfederując się i stawiając szereg postulatów politycznych, wśród którym najważniejszym było zawiązanie unii realnej z Koroną. Szlachta litewska wysłała do Piotrkowa na sejm walny w 1562/1563 r. swoich posłów i Zygmunt August musiał być gotowy na spełnienie żądań szlacheckich kosztem najbliższej dotąd królowi elity magnackiej. Było to konieczne, gdyż także w Wielkim Księstwie Litewskim konieczna stała się reorganizacja systemu obronnego oraz znalezienie dodatkowych środków materialnych na prowadzenie wojny¹¹¹.

W efekcie reorientacji politycznej władcy w Koronie na sejmie w Piotrkowie przyjęto uchwałę podatkową o nadzwyczajnym poborze, która „wprowadziła nową taryfę – 20 gr z łanu, która obowiązywała aż do 1578 r., a ponadto zreformowała podstawę opodatkowania, co zmuszało do przeprowadzenia nowego szacunku gruntów” (tzw. nowe kwity)¹¹². Do tego zwiększono radykalnie (dwi- lub nawet trzykrotnie) stawki podatkowe od urządzeń protoprzemysłowych (młynów, karczem itd.). Ograniczając możliwości zastawu oraz egzekucję dóbr królewskich, przevorsowano także zasadę przeznaczania 25% dochodów z królewszczyzn na potrzeby obrony potocznej (po doprecyzowaniu w 1567 r. było to 20%)¹¹³.

¹¹¹ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 39–40; O. Halecki, *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polską*, PH, t. 18, 1913, nr 3, s. 320–352; J. Kiaupienė, *Livonijos problema, Žygimantas Augustas ir 1562 m. pavasarį neįvykęs Lenkijos seimas*, w: *Istorijos akiračiai. Straipsnių rinkinys*, Vilnius 2004, s. 143–154.

¹¹² W. Pałucki, *Reformy skarbowe Sejmu Egzekucyjnego 1562/63*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 311.

¹¹³ Więcej na ten temat zob. A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559–64*, Warszawa 1935, s. 58–105; K. Chłapowski, *Realizacja*

Po zakończeniu obrad sejmu polskiego Zygmunt August udał się do Wilna, gdzie stany sejmowe zgłosiły mu 38 próśb, z których zdecydowana większość dotyczyła spraw wojennych, a odpowiedź władcy ujęta w 21 artykułach nie wspominała ani o unii z Polską, ani nowym statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego¹¹⁴. Przyjęto jednak nowe zasady organizacji pospolitego ruszenia¹¹⁵, a także wyższą stawkę podatku serebszczyzny – 30 gr od sochy, sam podatek miał być zaś zbierany przez 3 kolejne lata¹¹⁶.

Podjęte w Polsce działania, choć przełomowe, nie okazały się wystarczające. Wpływy podatkowe wzrosły w 1563 r. do ok. 120 tys. zł, a kolejne dwa pobory z 1564 i 1565 r. przyniosły odpowiednio co najmniej 176 tys. i 196 tys. zł¹¹⁷. Było to możliwe dzięki dalszemu zwiększaniu zasięgu społecznego opodatkowania w Koronie o nowe grupy (np. w 1564 r. opodatkowano komorników)¹¹⁸, podwojeniu stawki czopowego¹¹⁹, rozbudowaniu poboru miejskiego¹²⁰ i szosu państwowego.

W tym czasie (1563–1565) sam żołd polskich żołnierzy na Litwie kosztował skarb publiczny 353 239 zł 21 gr (jazda)¹²¹ i 94 370 zł (piechota)¹²². A zatem z 492 tys. zł po wypłaceniu żołdu zostało nieco powyższej 44 000 zł (ok. 9%), co prawdopodobnie przeznaczono na bieżące potrzeby lub spłatę zadłużeń. Dodatkowo sejm przyjął uchwałę o „nabytcu pieniędzy” pod zastaw dóbr królewskich w wysokości 500 tys. zł¹²³. Ostatecznie udało się zastawić 35 tenut na 451 tys. zł¹²⁴, a długi miały

reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich małopolskich, Warszawa 1984, s. 11–54; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 22–42.

¹¹⁴ A. Januškevič, *Początek przełomu...*, s. 82.

¹¹⁵ Tamże, s. 84.

¹¹⁶ A. Янушкевич, dz. cyt., s. 222.

¹¹⁷ AGAD, ASK II, sygn. 23, k. 1–105. Są to zebrane sumy minimalne, gdyż sumariusze nie obejmują jednak wpływów ze wszystkich ziem i powiatów. W dodatku trzeba pamiętać, że część środków był rozdysponowywana na miejscu – lokalnie (nie tylko na wynagrodzenie poborców, ale przede wszystkim na pokrycie długów), do skarbu centralnego trafiały ostatecznie niższe sumy.

¹¹⁸ K. Boroda, *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?*, w: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 170.

¹¹⁹ Tenże, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 78.

¹²⁰ Tamże, s. 73–74.

¹²¹ AGAD, ASK II, sygn. 23, wydatki za lata 1563–1565, s. 1–33.

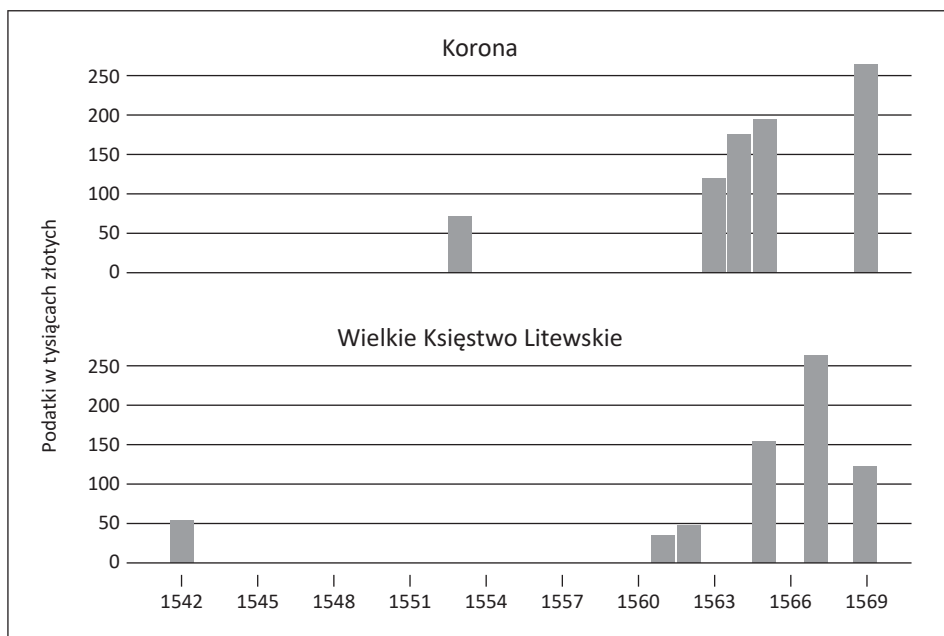
¹²² Tamże, wydatki za 1566 r., s. 34–57.

¹²³ *Volumina Constitutionum...*, t. 2, vol. 1, s. 178; S. Bodniak, dz. cyt., s. 83.

¹²⁴ K. Chłapowski, dz. cyt., s. 95–102, 155–161.

być spłacane z przyszłych podatków. Nowy pobór uchwalono jednak dopiero w 1567 i 1569 r. Ten drugi przyniósł rekordowe ponad 266 tys. zł (w tym 54 384 z Prus Królewskich)¹²⁵, ale długów ciężących na królewskich zastawionych w czasie wojny (tzw. nowych sumach) nie spłacono w pełni i ciążyły na nich jeszcze w 1569 r. 348 102 złp. Oznacza to, że do w latach 1563–1565 oraz 1569 zebrano w Koronie łącznie ok. 716–758 tys. zł podatków, do których należy doliczyć nieznaną nam sumę poboru z 1567 i 1570 r. przeznaczoną na wojnę lub spłatę wojennych zastawów¹²⁶. Wkład koronnego skarbu publicznego w pokrycie kosztów działań militarnych w Inflantach i na wschodzie Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także spłatę wierzycieli musiał sięgać w latach 1563–1570 – co najmniej 1 200 000 zł.

Wykres 1. Wpływy z podatków nadzwyczajnych w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim

Źródło danych: AGAD, ASK II, sygn. 20, k. 74; tamże, sygn. 23, k. 1–105; AGAD, ASK I, ks. 112, k. 1–182.

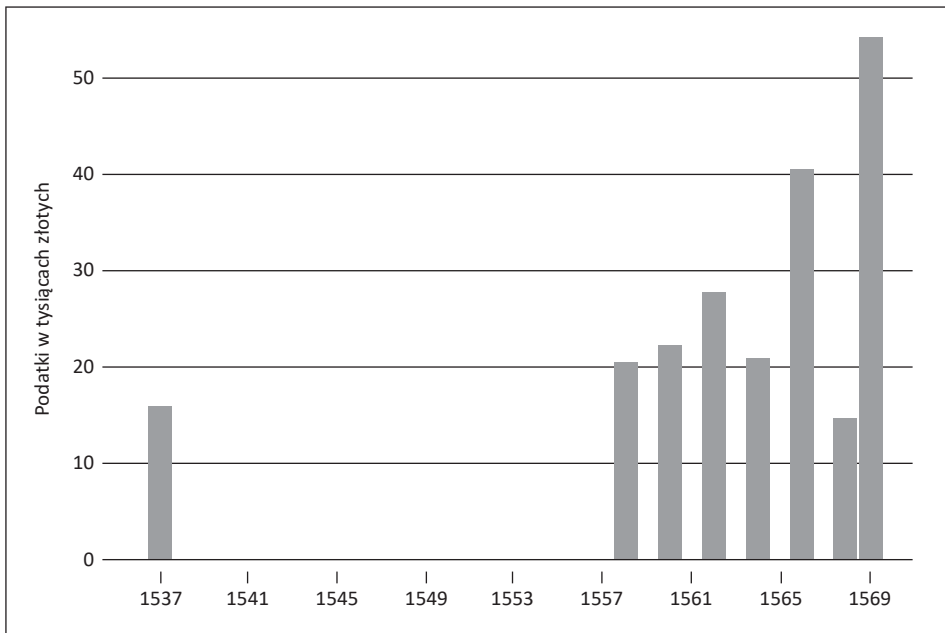
Zdecydowane wsparcie skarbu koronnego przynosiły też regularne wpływy z Prus Królewskich, których stany, aczkolwiek niechętnie, uchwałyły nadzwyczajne podatki w 1563 i 1566 r. (na trzy lata). Łączne

¹²⁵ AGAD, ASK I, sygn. 112, s. 1–180; J. Deresiewicz, dz. cyt., s. 178–179.

¹²⁶ AGAD, ASK II, sygn. 23, s. 1–57.

przychody z Prus Królewskich za lata 1556–1571 wyniosły 575 307 złp. Była to kwota spora, trzeba jednak pamiętać, że z tych pieniędzy należało spłacić długi zaciągane w Prusach¹²⁷, skarb obciążony był wpłatami pensji różnych osób (po doszacowaniu 73 102 złp), utrzymaniem poselstw, kosztami inwestycyjnymi itp.¹²⁸

Wykres 2. Wpływy podatkowe skarbu Prus Królewskich

Źródło danych: J. Deresiewicz, *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od r. 1466–1569*, Poznań 1947, s. 160–176.

W sytuacji presji fiskalnej każde źródło przychodu było warte podjęcia wysiłku politycznego. Zygmunt August w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XVI w. rozpoczął starania o uzyskanie bezzwrotnej zapomogi od Księstwa Pruskiego. Albrecht Hohenzollern zapewniał w latach 1566–1568, że rozumie położenie suzerena i widzi potrzebę pomocy finansowej, wskazywał jednak, że wobec ogromnego zadłużenia jedynym podmiotem władnym do udzielenia satysfakcjonujących rozwiązań jest sejm

¹²⁷ Przykładowo w 1566 r. Zygmunt August za ustępstwa wobec Gdańska uzyskał odroczenie zapłaty 100 tys. i oraz kolejną pożyczkę w wysokości 30 tys. talarów; S. Bodniak, dz. cyt., s. 91.

¹²⁸ J. Deresiewicz, dz. cyt., s. 190–194.

pruski¹²⁹. Jednak komisarze królewscy biorący udział w sejmach pruskich w latach 1566, 1567, 1568 nie uzyskali wsparcia finansowego. Dopiero po śmierci księcia udało się wymóc uchwalenie trzyletnich podatków, ale nie przeforsowano stałych mechanizmów finansowania, pozostając przy ekstraordynaryjnych zasiłkach pieniężnych. Miały one rocznie przynieść ok. 40 tys. złp i powinny być przeznaczone na udzielenie pomocy Koronie i wykup ziemi zastawionej przez dotychczasowego księcia. Na sejmie lubelskim król potwierdził odbiór 58 tys. talarów (liczonych po 33 gr), w ostatecznym rozliczeniu władca otrzymał 74 800 złp¹³⁰. W 1568 r. udało się królowi uzyskać drugą dużą pożyczkę zagraniczną – 100 tys. talarów z 6-procentowymi odsetkami w skali roku i dalekim terminem płatności (1575)¹³¹.

Podsumowując więc udział skarbu koronnego (prywatnego i publicznego) w finansowaniu działań wojennych w Inflantach, możemy ostrożnie przyjąć, że podawana dotychczas w literaturze suma 2 133 653 zł wynikająca z dokumentów skarbu nadwornego dotyczy tylko kosztów poniesionych bezpośrednio przez króla¹³². Znaczna ich część pochodziła przy tym z sum neapolitańskich transferowanych z Włoch po śmierci matki Zygmunta – Bony Sforzy. W samym 1564 r. dotarło na Litwę 239 951 złp, która to suma w całości została zużytkowana na uiszczenie zaległości wobec żołnierzy. W kolejnych latach dotarło w czterech transzach kolejne 126 073 zł¹³³. Łącznie więc z Korony (w tym Prus Królewskich) trafiło na front inflancki co najmniej 3 333 000 złp (skarb królewski pokrył 54%, skarb ziemski – 36%, sumy neapolitańskie – 10%)¹³⁴. Jest to kwota zawrotna, lecz koszty armii posiłkowej były ogromne. Na sam żołd w latach 1563–1566 wydano 1 972 880 złp, a przy założeniu, że stanowił on 80% wszystkich kosztów, otrzymujemy wydatek rządu 2 466 100 złp¹³⁵. Do tego trzeba dodać koszty wyprawy radoszkowickiej, na którą przybyło od 3,5 do 5 tys. żołnierzy z Korony¹³⁶. Pomoc ta

¹²⁹ J. Małek, *Geneza sejmu 1566 r. w Prusach Książęcych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4, 1961, s. 512–527.

¹³⁰ *Elementa ad fontium editiones*, t. 32: *Document ex Archivo Regiomontano ad Poloniam Spectantia. III pars*, wyd. C. Lanckorońska, Romae 1974, s. 217, 219–220.

¹³¹ S. Bodniak, dz. cyt., s. 126–127.

¹³² AGAD, ASK III, sygn. 1, k. 58–60; AGAD, ASK 86, sygn. 22, k. 2–4.

¹³³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1, оп. 1, spr. 2, k. 84v–85.

¹³⁴ Na tym etapie badań nie da się oddzielić płatności ze środków pochodzących z Prus Królewskich od sum wydawanych ze skarbu pozostałych ziem Korony.

¹³⁵ M. Plewczyński, *Materiały do zagadnienia...*, s. 337–341; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 157, tab. 12.

¹³⁶ G. Lesmaitis, *Dokumenty Metryki Litewskiej...*, s. 244.

kosztowała (zakładając służby przez dwie ćwierci roku) ok. 150 tys. złp. Korona poniosła wydatki również na wyprawie pozwolskiej, pierwszy kwartał służby nie miał być obciążeniem Wielkiego Księstwa Litewskiego, a więc po doszacowaniu stanowiło to kolejne 50 tys. złp¹³⁷. Do tego należy doliczyć konieczność spłat kredytów zaciągniętych w pierwszych latach wojny (co najmniej pół miliona zł) i innych zaciągniętych na oprocentowanie. W konsekwencji zebrane środki ledwo starczyły na pełną realizację zobowiązań wobec żołnierzy koronnych. W 1569 r. na sejmie lubelskim żądali oni wypłacenia ponad 160 tys. złp zaległości, a rok później zawiązano w Radomiu pierwszą konfederację żołnierską. Ostatecznie w 1570 r. zapłacono żołnierzom koronnym 166 tys. złp, częściowo z kwarty, częściowo dzięki pomocy finansowej biskupów¹³⁸.

A zdawać sobie trzeba sprawę również z faktu, że I wojna północna wymusiła na Zygmuncie podjęcie bardziej aktywnej działalności morskiej. Wraz z zaciąganiem korpusu posiłkowego dowodzonego przez Floriana Zebrzydowskiego Zygmunt August zaczął podejmować działania przeciwko żegludze narewskiej. Pierwsze listy kaperskie zostały wystawione 2 IV 1561 r. Było to działanie mało skuteczne, co doprowadziło do stworzenia w latach 1568–1571 Komisji Morskiej. Posiadała ona swój budżet, w skład którego wchodziły dochody z komór solnych w Bydgoszczy i Toruniu, trzech starostw na Żmudzi (Połoga, Kretynga i Gozdawa), ekonomii malborskiej i innych dochodów z Prus Królewskich. Zachowana dokumentacja finansowa od 1 I 1568 do końca 1570 r. wskazuje, że budżet tej instytucji wynosił 130 765 grzywien (87 176 złp). Udzielała ona pomocy finansowej na budowę i ekwipunek okrętów (w formie pożyczki zabezpieczonej na przyszłych łupach), a sprowadzeni z Wenecji mistrzowie rozpoczęli budowę pierwszych trzech państwowych okrętów wojennych. Wśród innych kosztów można wymienić utrzymanie poselstw, administracji, spłaty pożyczek¹³⁹.

Wynikające z udziału w kosztach finansowych wojny reformy skarbowe i działania kredytowe podjęte przez Zygmunta Augusta i szlachtę w Koronie miały swoje odpowiedniki w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁴⁰.

¹³⁷ M. Plewczyński, *Materiały do zagadnienia...*, s. 327–328; tenże, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 38–46; A. Bołdyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 101–105; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 80, 164.

¹³⁸ K. Pułaski, *Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia*, Kraków 1906, s. 203–212.

¹³⁹ S. Bodniak, dz. cyt., s. 59–63, 97–142.

¹⁴⁰ O reformach ustrojowych ostatnio: D. Szulc, *Litewskie reformy ustrojowe lat*

W pierwszej kolejności zdecydowano się, jak się okazało doraźnie, usprawnić system podatkowy. Kluczowy udział odgrywał w nim podatek nadzwyczajny – serebszczyzna – uchwalany na sejmie i płacony z dóbr prywatnych. Ludwik Kolankowski ocenia, że stanowiły one dwie trzecie wszystkich dochodów¹⁴¹. Podczas wojny inflanckiej przyjęto uchwałę podatkową w latach 1559 (na 2 lata), 1563 (na 3 lata) i 1567 (na 2 lata, przy czym w 1567 r. wybierano ją dwukrotnie)¹⁴². Uchwalanie dwu- lub trzyletnich podatków nadzwyczajnych było zjawiskiem pozytywnie różniącym go od rozwiązań koronnych. Pozbawione analogicznych uchwał były lata 1561, 1562, 1566, 1570, co uzupełniano decyzjami wielkiego księcia zarządzającego serebszczyzną z własnych dworów¹⁴³. W tym czasie nastąpił radykalny, trzykrotny wzrost stawek podatkowych – z 10 gr za sochę do 30 gr¹⁴⁴. Z uwagi na fakt, że serebszczyzna nie przynosiła wystarczających dochodów w latach 1563–1565, zdecydowano się wprowadzić pogłowne, które miało obejmować wszystkich mieszkańców księstwa – w tym kobiety i dzieci – za wyjątkiem Tatarów pełniących służbę wojskową, co miało przynieść ok. 24 tys. kop groszy¹⁴⁵. W 1567 r. zaplanowano też przeprowadzenie rewizji własności ziemskiej, czyli aktualizację podstawy opodatkowania (odpowiednik polskich tzw. nowych kwitów)¹⁴⁶, co zaowocowało rekordowymi wpływami podatkowymi ponad 105 448 kop groszy litewskich. Porównując uchwalone podatki, przyniosły one w 1565 – 62 167, a w 1569 r. – 49 427 kop groszy¹⁴⁷. W strukturze budżetowej Wielkiego Księstwa stanowiły 35,9% wszystkich dochodów¹⁴⁸.

Szczegółowy stan finansów Wielkiego Księstwa Litewskiego znany jest ze sprawozdania Ostafiego Wołłowicza, który dokonał rozliczenia

1564–1566 a sprawa unii polsko-litewskiej. Podsumowanie problemu w 450-tą rocznicę wejścia w życie II statutu litewskiego, „Східноєвропейський історичний вісник” 3, 2017, s. 12–21.

¹⁴¹ L. Kolankowski, *Zygmunt August...*, s. 108.

¹⁴² G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 138; M. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 712–713.

¹⁴³ Według A. Янушкевіча (tenże, dz. cyt., s. 230) mogły one przynieść nawet do 50% przychodów ze serebszczyzny uchwalanej przez sejm.

¹⁴⁴ Sejm grodzieński obradujący na przełomie lat 1566 i 1567 na Zachodniej Białorusi i Ukrainie ustanowiono podatek w wysokości 15 gr od dymu; A. Янушкевіч, dz. cyt., s. 223. Najszerzej o sposobie wprowadzania zmian podatkowych pisał M. Lubawski; M.К. Любавский, *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900, s. 636–850.

¹⁴⁵ A. Янушкевіч, dz. cyt., s. 231; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 139.

¹⁴⁶ A. Янушкевіч, dz. cyt., s. 228.

¹⁴⁷ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 2v, 26, 120; M. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 605.

¹⁴⁸ A. Янушкевіч, dz. cyt., s. 242.

za lata 1561–1566, kiedy sprawował urząd podskarbiego. Przedstawił on dane o dochodach i wydatkach (zob. tab. 4)¹⁴⁹. Do pierwszej kategorii Wołowicz zaliczał dochody z dóbr wielkksiążęcych (*зыменеи нашихъ гдрскихъ в повете виленскомъ, в повете троцкомъ в земли Жомоитской в земли Руской лежащихъ*), cel i myt (*зо всехъ мыт ВКЛ*), nowych majątków przypadłych po Bonie Sforzy oraz po włączeniu Inf-lant (*з дворовъ по королевои еи млсти Боне матъце нашои милои на нас гдра припалыхъ, зъ земли Лифлянтъское*), a także podatków nadzwyczajnych (*и ктому приходовъ розныхъ поборовъ земскихъ великихъ и малыхъ через него вынаденыхъ и постановеныхъ в томъ року*). Dodatkowo do kategorii tej zaliczał się kredyt oparty na zastawach ziemskich (*и пнзеи на именья столу нашого гдрьского в розныхъ особъ позычоныхъ*) oraz pożyczki gotówkowe (*и пожичъки на серебро и золотыхъ урочныхъ отъ жидовъ*)¹⁵⁰. Wołowicz poza tymi standardowymi źródłami dochodów gospodarskich wymienił m.in. pożyczki od miast oraz od Żydów pod zastaw klejnotów, wpływy z serebszczyzny, pożyczkę udzieloną przez Mikołaja Radziwiłła na piechotę oraz wsparcie udzielone przez Jana Kostkę, podskarbiego ziem pruskich.

Tabela 4. Stan finansów Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle sprawozdania podskarbiego Ostafiego Wołowicza za lata 1561–1566 i szacunków kosztów prowadzenia wojny przez Wielkie Księstwo Litewskie

Rok	Dochody i kredyt	Wydatki	Realne wydatki na wojnę
od 19 VII 1561	111 434	72 099	129 636
1562	228 723	295 500	226 526
1563	230 697	231 174	112 250
1564	138 219	154 988	113 000
1565	173 095	163 666	136 250
do 4 IV 1566	105 036	96 562	141 125
Suma	987 204	1 013 989	858 787

Źródło: RGADA, f. 389, op. 48, k. 219v–229v; zob. wyżej, tab. 1.

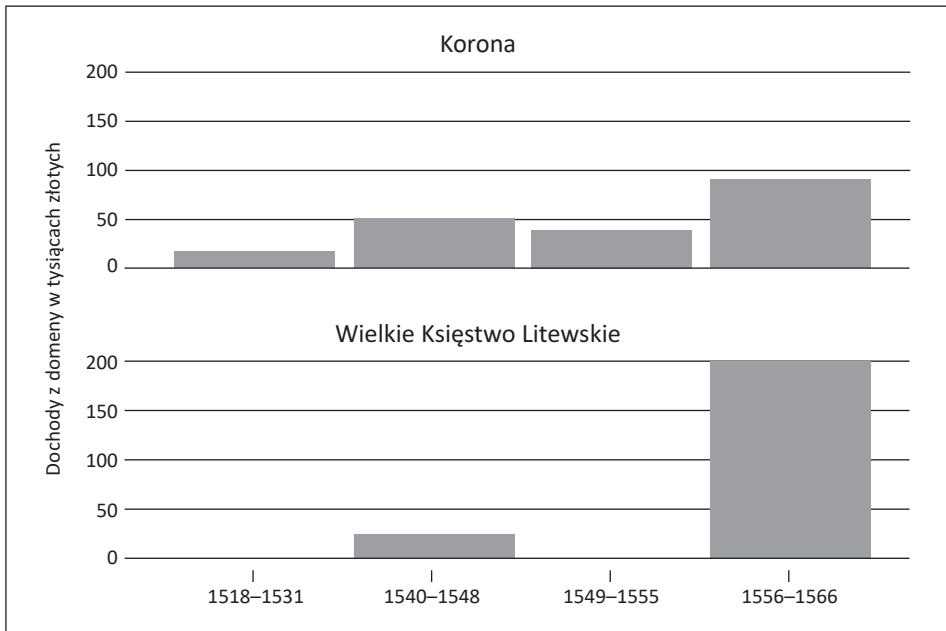
Oprócz podatków najważniejszym źródłem dochodów była domena królewska, z której dochody rosły dzięki prowadzonej od 1557 r. reformie

¹⁴⁹ Podane kwoty sumujemy samodzielnie, obliczenia podane są bowiem z błędami, chociaż w tym akurat przypadku nie należy się doszukiwać elementów defraudacyjnych.

¹⁵⁰ RGADA, f. 389, op. 48, Квитанция Подканъцлерого маршалка дворного Воловича зо всего часу подскарбства его млти и совсее сумы на приходе и расходе положоное и оказаное вечнымъ часомъ, k. 221v.

włócznej. Według Mitrofana Downara-Zapolskiego wpływy z dóbr gospodarskich w 1566 r. osiągnęły poziom 81 tys. kop groszy litewskich, czyli prawie 202 500 zł¹⁵¹. Mimo to Zygmunt August decydował się też często na zastawianie swoich majątków. Andrej Januszkiewicz szacuje, że w trakcie trwania konfliktu wielki książę w ten sposób pożyczył ok. 200 tys. kop groszy litewskich¹⁵².

Wykres 3. Przeciętne roczne dochody z monarszej domeny ziemskiej w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim

Źródło danych: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 95; M. Доўнар-Запольскі, *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства літоўскага пры Ягелонах*, Мінск 2009, s. 319.

W opracowanym zestawieniu Wołłowicz wymienił również wydatki, które przekraczały przychody w analizowanym okresie o 26 785 kop groszy. Nie jest to suma ogromna, ale właściwie zjawisko to nie powinno występować, gdyż do przychodów Wołłowicz zaliczył również wszystkie formy kredytowe¹⁵³. Wątpliwe jest, by podskarbi dysponował jakąś nadwyżką sprzed 19 VII 1561 r. W naszym przekonaniu jest to świadectwo

¹⁵¹ M. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 319.

¹⁵² A. Янушкевіч, dz. cyt., s. 241.

¹⁵³ Podobnie kredyt wliczany był do dochodów w Prusach Królewskich; J. Deresiewicz, dz. cyt., s. 195-196.

nierejestrowanych przepływów kapitału z Korony lub Prus Królewskich do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Potwierdzają to zjawisko momenty wyjątkowej nierównowagi w bilansie budżetowym, przykładowo w 1562 r. wydatki przekroczyły dochody (wraz z kredytem) o ponad 66 tys. kop groszy. Warto w tym kontekście odnotować dwukrotne wymienienie w podskarbińskim rozliczeniu Jana Kostki i udzielonego przez niego, a raczej Prusy Królewskie wsparcia.

W latach, dla których mamy pełne dane Wołłowicza o dochodach (1562–1565), wydatki wojenne pochłaniały 76% środków budżetowych (w tym kredytu). Jest to odsetek bardzo duży, aczkolwiek zgodny ze specyfiką epoki. W tym czasie (1563–1565)¹⁵⁴ jednak także Korona wydała na działania wojenne w regionie 1 440 964 złp, czyli 576 385,6 kop groszy litewskich. Gdyby te dodatkowe wydatki przerzucić na Wielkie Księstwo Litewskie, pochłonęłyby one 151% wpływów budżetowych, włącznie z zaciągniętymi kredytami. Można więc powiedzieć, że częściowy przynajmniej sukces wynikający z I wojny północnej był niemożliwy do zrealizowania samodzielnie przez Wielkie Księstwo Litewskie.

Konkluzje

1. Według naszych szacunków (gdyż nie zachowała się litewska dokumentacja skarbowa) Wielkie Księstwo Litewskie podczas I wojny północnej wydało co najmniej 1 652 849,5 kop groszy litewskich, czyli 4 132 123,75 złp. Wysiłek finansowy dotyczący armii operującej w Inflantach oceniamy na 70%, pozostałe sumy obejmowały obronę wschodnich i południowych granic. Koszty poniesione przez Królestwo Polskie oscylowały w granicach 1 333 200 kop groszy, czyli 3 333 000 złp, a przy uwzględnieniu wydatków Komisji Morskiej – 3 420 000 złp, z czego skarb publiczny partycypował w wydatkach w 36%. Prusy Książęce wydały na działania wojenne ok. 254 800 zł. Była to suma znaczna, biorąc pod uwagę położenie geopolityczne księstwa i jego możliwości finansowe¹⁵⁵. Inne podmioty polityczne udzieliły wsparcia liczącego ok. 100 tys. złp¹⁵⁶.

¹⁵⁴ W 1562 r. koszt utrzymania armii koronnej działającej w Inflantach spoczywał na Wielkim Księstwie Litewskim.

¹⁵⁵ W 1566 r. dochody książęce z domen wyniosły 21 862 talarów. Znamy również dochody z 1572 r., które wynosiły (bez pożyczek) 93 244 złp; dane na podstawie: J. Mańk, *Ustawa o rządzie...*, s. 38–40.

¹⁵⁶ W tej kwocie należy wymienić odszkodowanie w wysokości 60 tys. talarów wypłaconych przez stany inflanckie w 1557 r., które możemy powiększyć o 2778 złp wszystkich dochodów z Inflant z analizowanego okresu. Dodać należy również 30 tys. złp

Łącznie walki kosztowały blisko ponad 7,9 mln zł, z czego 52,3% zapłaciło Wielkie Księstwo Litewskie, 43,3% Korona, 3,2% Prusy Książęce, a inne podmioty 1,2%. Udział finansowy Korony trudno uznać za zwykłą pomoc, była to właściwie pełna partycypacja w potrzebach wojennych. Wyliczyliśmy udział wydatków wojennych w budżecie Wielkiego Księstwa Litewskiego za lata 1562–1565 na 76%, gdyby jednak Litwa nie korzystała z pomocy innych państw wojsko pochłaniałoby 151% wszystkich dochodów (łącznie z kredytami).

2. Przyczyny rosnących kosztów wojskowych to potrzeba posiadania coraz większej liczby żołnierzy, ale również i presja płacowa w armii. Żołd piechoty litewskiej w latach 1557–1569 wzrósł przeciętnie o 40% (z 8 kop rocznie do 11,2 kop), relatywnie mniejszy wzrost nastąpił w jeździe i wyniósł 25% (z 16 do 20 kop). Jeszcze trudniejsza sytuacja miała miejsce w wojsku koronnym, które na froncie inflanckim uzyskało 87,5% podwyżki – z 8 do 15 złp, a 2 lata później żołd podniesiono jeszcze o 2 zł (łącznie 112,5% podwyżki). Natomiast piechota uzyskał 50-procentową podwyżkę – z 4 do 6 zł w 1563 r.¹⁵⁷ Przeprowadzone wyliczenia modelowe wskazują, że podczas I wojny północnej żołd stanowił ok. 80% wszystkich wydatków. Pozostałe kwoty przeznaczano przede wszystkim na wyżywienie, zorganizowanie taboru, prowadzenie prac fortyfikacyjnych, komunikację itp. Po raz pierwszy w budżecie polsko-litewskim pojawiły się kwoty na marynarkę. Realnie były to sumy marginalne, które stanowiły 2,5% wydatków na wojnę poniesionych przez Koronę¹⁵⁸.

3. Żołnierze stali się deficytową grupą zawodową, przy czym wykazującą się solidarnością i mobilnością. Podniesienie pensji w jednym regionie geograficznym skutkowało odchodzeniem żołnierzy z innych obszarów¹⁵⁹. W konsekwencji wyższy żołd wymuszał podniesienie wy-

bezwrotnej pożyczki Gdańska i 3240 zł przekazane ze strony Stolicy Apostolskiej; *Księga ekspedycji...*, s. 45, poz. 28.

¹⁵⁷ Tamże, s. 58–59, poz. 48; J. Wimmer, *Siły zbrojne Korony za Zygmunta Augusta*, w: *Studia historyczne Stanisławowi Herbstowi na sześćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 1967, s. 53; K. Pułaski, dz. cyt., s. 199–200.

¹⁵⁸ Flota zaczęła pochłaniać w XVI stuleciu coraz większe kwoty. W Niderlandach w latach 1550–1559 na ten cel przeznaczono 3,7% wydatków. Anglia w latach 1551–1553 na statki przeznaczała już 10% budżetu, a podczas wojny 1557–1559 – od 20 do 25% wszystkich wydatków; S. Gunn, D. Grummitt, H. Cools, dz. cyt., s. 24–25.

¹⁵⁹ Starano się przynajmniej w części ograniczyć zjawisko regulacjami prawnymi. Przykładowo artykuły rotmistrzowskie regulujące zaciąg koronny do Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1567 r. wprowadzał bardzo wysokie stawki żołdu – 17 i 8 złp (jeździec, piechur). Wprowadzono zastrzeżenie: „thowarzysza z Księstwa Lithewskiego thakież thez żaden thowarzysz służebników nie przimował z Lithwy, którích Król Jeo Mc

grodzenia na zamkach ukraińskich, które broniły kresów przez Tata-rami. Potwierdza to korespondencja już z 1558 r., związana z utrzymaniem 100-osobowego oddziału jazdy zobowiązanej do służby na zamku w Żytomierzu. Na pierwsze pół roku otrzymali oni 500 kop groszy, a zatem kwartalnie służyli za 2,5 kopy (10 kop w skali rocznej). Żołnierze odmówili jednak służby w drugiej połowie roku za te same pieniądze¹⁶⁰. Podobnie było w 1568 r., kiedy żołnierze służący na wschodzie Wielkiego Księstwa Litewskiego nie chcieli pobierać po 4 kopy groszy kwartalnie, wiedząc, że identyczne oddziały służące w Inflantach uzyskiwały od 1567 r. po 5 kop. Grzegorz Chodkiewicz starał się bronić przed tym zjawiskiem („gdysz czo yednemuby postąpił, toby musiał wszitkim wypełniacz”). Jednakże solidarna postawa żołnierzy wymusiła zmiany, a hetman wielki litewski nie krył rozgoryczenia („isz oni [żołnierze] prawie maiącz na nas czas, tho [żold] vryryvaia”) ¹⁶¹. I wojna północna doprowadziła do wykształcenia żołnierzy jako grupy zawodowej, która zaczęła solidarnie wywierać presję płacową, żołnierze koronni zawiązali nawet w Radomiu w 1570 r. pierwszą konfederację wojskową¹⁶². W tym czasie nastąpił również proces ujednoczenia żołdu, przy czym nadal odrębności występowały pomiędzy armią koronną i litewską. Niższą stawkę otrzymywali również ludzie starosty, którzy byli zapewne rekrutowani spośród okolicznych mieszkańców i Kozaków.

4. Presja fiskalna zmusiła Zygmunta II Augusta do przeprowadzenia reform w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. Przesilenie nastąpiło w 1562 r. Wówczas każda zorientowana osoba w państwie litewskim miała świadomość, że bez ogromnej pomocy z zewnątrz nie uda się tej wojny wygrać. Rzeczywiście od przełomu 1562 i 1563 r. zaczęto proces reform, który miały uzdrowić finanse państwa. Aby zaspokoić apetyt armii należało przebudować strukturę dochodów gospodarskich i królewskich oraz system podatkowy. Zarówno Korona, jak i Wielkie Księstwo Litewskie poczyniły w tych sprawach kroki bezprecedensowe.

na inne pieniądze będzie potrzebował”; Российский Государственный Архив Древних Актов, f. 12, nr 8, Instructia do żołnierzyw posłańcom, k. 8v–9v, s. 64–65.

¹⁶⁰ ANK, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymkie, sygn. VIII/110, Zygmunt August do R. Sanguszki, Piotrków, 7 XII 1558 r.; tamże, sygn. VIII/106, Zygmunt August do R. Sanguszki, Warszawa, 14 X 1558 r.; tamże, sygn. VIII/113, Zygmunt August do R. Sanguszki, Piotrków, 13 XII 1558 r.; *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie...*, t. 7, s. 41–43.

¹⁶¹ ANK, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymkie, sygn. XI/12, G. Chodkiewicz do R. Sanguszki, Borysów, 30 I 1568 r.; *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie...*, t. 7, s. 229–232.

¹⁶² K. Pułaski, dz. cyt., s. 195–230.

W przypadku Królestwa Polskiego kluczowa była decyzja o uporządkowaniu kwestii związanych domeną królewską, egzekucja dóbr, ich zlustrowanie w latach 1564–1565 oraz powołanie stałego skarbu wojkowego opartego na czwartej/piątej części dochodów z królewszczyzn. Warto zauważyć, że ogromny wysiłek finansowy przeznaczony na odległy, inflancki teatr wojny wymusił wprowadzenie systemowego rozwiązania, które zapewniłoby stały poczet chroniący południową granicę Korony. Skarb miał być ulokowany w Rawie, skąd dwa razy do roku przewożono pieniądze na zapłatę pierwszej stałej armii polowej w Koronie – tzw. wojsku kwarcianemu. Należy jednak pamiętać, że kryzys – czyli partycypacja w wojnie północnej – był niewspółmierny do efektów. Od 1566 r. przynosiła ona bowiem ok. 80–100 tys. złp dochodu¹⁶³, a zatem porównywalną kwotę do przeznaczonej na I wojnę północną osiągnięto po 38 latach.

Z kolei przeprowadzenie reformy włócznej w Wielkim Księstwie Litewskim wpłynęło pozytywnie na dochodowość majątków gospodarskich. Towarzyszące temu zmiany w systemie podatkowym, aktualizacja podstawy opodatkowania, rozszerzenie jego społecznej bazy oraz wzrost stawek podatkowych wpłynęły na zwiększenie znaczenia skarbu publicznego. Możemy więc przyjąć, że to nie okres względnego spokoju stanowił zachętę do modernizacji państwa, lecz wprost przeciwnie. Niekorzystne, z obiektywnego punktu widzenia, zjawiska, a przede wszystkim eskalacja konfliktów zbrojnych, w których uczestniczyła Rzeczpospolita, wymuszały reformy na wszelkich innych obszarach władzy państwowej. Teoretycznie litewski sposób nakładania podatków nadzwyczajnych należy ocenić wyżej niż koronny – regularną praktyką było uchwalanie serebszczyzny na 2 lub 3 lata, do tego wielki książę mógł opodatkować swoje własne dwory, natomiast w obliczu braku zachowanej dokumentacji trudno jednoznacznie ocenić jakość aparatu skarbowego. Przedstawione na sejmie lubelskim 1570 r. rozliczenia z podatków litewskich sygnalizują jednak duże problemy z wybieraniem podatków w czasie wojny¹⁶⁴.

5. Nie można jednak powiedzieć, że dwie składowe części zjednoczonego kraju tzn. Korona i Wielkie Księstwo Litewskie podążały jednakowymi ścieżkami rozwoju, a modernizacja związana z wojną północną przyniosła identyczne skutki. Wielkie Księstwo Litewskie nie wkroczyło na ścieżkę rewolucji wojskowej i nie stworzyło stałej armii, Korona zaś znacznie lepiej wykorzystała toczoną na odległość wojnę. Na przeszkodzie

¹⁶³ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej...*, s. 63.

¹⁶⁴ AGAD, ASK I, sygn. 111.

stanał ustrój połączonych unią personalną państw. Kraje rządzone przez Zygmunta II Augusta gwarantowały wzajemnie bezpieczeństwo oraz pomoc finansową i wojskową. Unia realna wzajemnie gwarancje tylko powiększyła, ale niestety spowodowała, że Rzeczpospolita już Obojga Narodów nie musiała się reformować głęboko.

6. Gdybyśmy chcieli umieścić system skarbowy państw rządzonych przez Zygmunta II Augusta wśród modeli zaproponowanych w literaturze zajmującej się historią fiskalną musielibyśmy uznać, że szesnastowieczne zmiany, jakie zaszły w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim w czasie I wojny północnej oznaczały zaledwie pierwszy krok w ewolucji państwa opartego na domenie monarszej do państwa funkcjonującego dzięki wpływom podatkowym. W koncepcji zaproponowanej przez Kerstena Krügera¹⁶⁵ i zmodyfikowanej przez Richarda Bonneya i W. Marka Ormroda tzw. *tax state* charakteryzował się wieloma istotnymi cechami¹⁶⁶. Państwo miało być zarządzane przez wysoko rozwinięte instytucje za pomocą precyzyjnych procedur prawnych, prowadzących do stworzenia z czasem statutu podatkowego. Powinno ono dysponować dobrze przygotowanym aparatem skarbowym, którego tylko część urzędników objęło swoje stanowiska w drodze kupna. Władze centralne takiego państwa miały regularnie kontrolować władze lokalne, a państwo miało zapewniać nie tylko prawo i porządek, ale też wpływać na wszelkie dziedziny życia. System skarbowy powinien być oparty na płatnościach gotówkowych, co powinno oddziaływać na monetyzację całej gospodarki, i na wpływach z podatków, przy wciąż sporym znaczeniu dochodów z domeny królewskiej czy regaliów. Wydatki państwa zwykle były silnie związane ze skalą potrzeb militarnych, a rozwój armii czy floty prowadził nieraz do trudnej do opanowania spirali długów. Podatki pośrednie i bezpośrednie miały charakter stały i nieograniczony do jednego celu. Kredyt publiczny odgrywał w takim kraju dużą rolę, ale związany wciąż był z wysokooprocentowanymi krótkoterminowymi pożyczkami. Państwo wspierało dochodowe inwestycje w handel czy produkcję, zapewniając dostęp do np. podbijanych nowych rynków lub subsydiowanie kampanii handlowych. Samo także tworzyło monopole, z których czerpało korzyści bezpośrednio lub pośrednio. W chwilach kryzysów państwo takie może zbankrutować. Wreszcie państwo takie

¹⁶⁵ K. Krüger, *Public Finance and Modernisation. The Change from Domain State to Tax State in Hesse in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. A Case Study*, w: *Wealth and Taxation in Central Europe. The History and Sociology of Public Finance*, red. P.-C. Witt, Leamington Spa 1987, s. 52.

¹⁶⁶ R. Bonney, W.M. Ormrod, dz. cyt., s. 4–8.

wytwarza specjalną dokumentację fiskalną, obejmującą wszystkie grupy społeczne. Niektóre zbudowane w XVI i XVII w. *tax states* miały wyewoluować w kolejnym stuleciu w *fiscal states* albo *fiscal-military states*.

7. Rzeczpospolita Obojga Narodów w wyniku I wojny północnej, mimo przeprowadzenia reform, nie stworzyła stałego sprawnego biurokratycznego aparatu skarbowego ani nie oparła skarbu na wpływach podatkowych. Najważniejsze z podatków miały charakter nadzwyczajnych i nie sprecyzowano jasnych relacji między skarbem publicznym a prywatnym władcy. Stworzenie niewielkiej stałej armii finansowanej z domeny było osiągnięciem wyjątkowym, choć w gruncie rzeczy minimalnym. Na krótką metę dosyć swobodne przepływy środków z kasy władcy do publicznej w toku działań wojennych przyspieszały efektywność poczynań wojskowych, ale w długiej perspektywie utrwały archaiczny system finansowania wojny. Polski król, a jednocześnie wielki książę litewski zaciągał krótkoterminowy kredyt pod zastaw domeny monarszej na czas zebrania podatków. Z uzyskanych środków opłacano wojsko, a zwrot pożyczki odbywał się z dochodów fiskalnych.

Oczywiście bardziej rozwinięte kraje zachodniej Europy, w drugiej połowie XVI w. bardziej zaawansowane w budowaniu *tax state*, nie musiały w obliczu potrzeby militarnej radzić sobie dużo lepiej. Francja Karola IX w latach 1573–1574 wydawała na armię wszystkie swoje dochody, wynoszące rocznie ok. 17 mln *livres tournois*, generując jednocześnie prawie 100 mln liwrowych długów¹⁶⁷. Francuskie środki budżetowe na początku lat siedemdziesiątych XVI w., w okresie kryzysu monarchii (bo przecież trwały wojny religijne), w przeliczeniu na srebro były dziesięciokrotnie większe niż te, którymi dysponował Zygmunt August w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim. Także monarchie, które w literaturze nazywa się parlamentarnymi, nie radziły sobie z nagłymi potrzebami wojennymi i parlamenty, jak np. angielski w końcu panowania Elżbiety I, zmuszone były nakładać nadzwyczajne podatki niemal co roku. Przy rocznych dochodach rządu 300 tys. funtów królowa przez 18 lat wydała 2 mln funtów na wojsko w Niderlandach i umierając, pozostawiła monarchię z wielkimi długami¹⁶⁸.

8. Bez względu na poziom zmodernizowania państw szansę na wzmocnienie potencjału finansowego widziano w zwiększaniu dochodów publicznych. Zatem jak pisze Philippe Contamine prawie wszędzie „nowoczesny system podatkowy, pośredni czy bezpośredni, był tworzony z myślą

¹⁶⁷ M. Greengrass, *Pieces of the Jigsaw. Making Sense of French Taxation under the Last Valois, 1574–89*, w: *Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth...*, s. 149, 151.

¹⁶⁸ D. Nicholas, *The Transformation of Europe 1300–1600*, London 1999, s. 233.

o wojnie”¹⁶⁹. Nie inaczej było w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim. Niespotykane do momentu I wojny północnej koszty wojenne, z którymi musiał się zmierzyć nie tylko monarcha, ale też parlamenty i społeczeństwo, były głównym impulsem modernizacyjnym, ale też, oczywiście niejedyną, przyczyną zawartej w Lublinie unii. Wielkie Księstwo bez pomocy Korony nie było w stanie sprostać obciążeniom wojennym samodzielnie, a to zmuszało do uregulowania na nowych zasadach ścisłej współpracy obu państw¹⁷⁰. Szczególnie od upadku Połocka w 1563 r., kiedy Zygmunt II August rozpaczliwie zabiegał o podatki na sejmie walnym koronnym, świadomość swojej silnej pozycji wśród stanów koronnych bardzo wzrosła. Podczas sejmu lubelskiego Zygmunt II August wymuszając na stanach litewskich decyzję dotyczącą zgody na zawarcie unii, wynagrodził szlachtę koronną inkorporacją Podlasia, Wołynia, Braclawszczyzny i Kijowszczyzny¹⁷¹. Tym samym za stosunkowo dużą, ale jednak nie gigantyczną inwestycję (ok. 1200 tys. złp wpłaconych w podatkach) uzyskano ogromne obszary. Unia lubelska przyznała również prawa do Inflant jako kondominium polsko-litewskiego. Można powiedzieć, że z perspektywy Korony Zygmunt August wprowadził kraj na ścieżkę, która miała prowadzić do *tax state*. Wielkie Księstwo pozostało w realizacji tego wyzwania nieco w tyle. Mimo heroicznego wysiłku zgromadzenia ponad 4 mln złp odepchnięto co prawda Iwana Groźnego od Morza Bałtyckiego, ale utracono Połoczczyznę oraz ogromne południowe i zachodnie obszary kraju.

9. Wielkie Księstwo Litewskie i Korona nie odniosły wielkich bezpośrednich korzyści z opanowania części Inflant, których w jakikolwiek sposób nie można porównać z poniesionymi nakładami. W latach 1561–1573 z Inflant udało się państwu zebrać 1111 kop i 17 gr, a więc rocznie pozyskiwano symbolicznie ok. 100 kop groszy¹⁷². Oczywiście

¹⁶⁹ P. Contamine, *Introduction*, w: *War and Competition Between States*, red. P. Contamine, Oxford 2000, s. 2.

¹⁷⁰ J. Bardach, *Krewa i Lublin z problemów unii polsko-litewskiej*, KH, t. 76, 1969, nr 3, s. 583–619, s. 611. Autor słusznie uważał, że po 1562 r. zawiązanie unii realnej było przesądzone z uwagi m.in. na wojnę inflancką, co wymagało zjednoczenia sił obu państw.

¹⁷¹ E. Dubas-Urwanowicz, *Stosunek Korony do unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie” 5, 1995, s. 13–16; H. Wisner, *Rzeczpospolita obajga narodów – federacja zwyciężonych czy zwycięzców? Unia Litwy i Polski z roku 1569 w aspekcie militarnym*, PH, t. 63, 1972, nr 4, s. 607–608.

¹⁷² Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург, Отдел рукописей, Автографы Дубравскаго, f. 321/1, op. 2, nr 191, Sumariusz wszystkiego przychodu i rozchodu ziemie Liffliantskiej, nr 4, k. 7. Aby wojna prowadzona w Inflantach zwróciła się jedynie dla Wielkiego Księstwa Litewskiego potrzebowano by 9000 lat!

przychody w czasie działań wojennych w zasadzie ustawały, lecz i te z okresu prosperity i pokoju nie były imponujące. Dochód z 24 (na 36) starostw inflanckich przyniósł w 1590 r. ok. 58 045 złp¹⁷³. Jakościową zmianą było dopiero włączenie (w 1582 r.) Rygi do Rzeczypospolitej. Portowe z 1584 r. przyniosło wówczas 68 274 złp i umożliwiło zrównoważenie bieżących wydatków – przede wszystkim wojskowych¹⁷⁴. Oczywiście wojna nie musi uwzględniać tylko zysku ekonomicznego, stanowi raczej wypadkową bieżących okoliczności i strategicznego planowania. Konflikt z Carstwem Moskiewskim i tak by się toczył, a opanowanie przez Iwana Groźnego całych Inflant stawiałoby Litwę w jeszcze gorszej sytuacji. Warto jednak pamiętać, że impuls modernizacyjny, jakim była I wojna północna, nie dotyczył tylko Polski, a ewolucja państwa szwedzkiego począwszy od 1560 r., następująca szybciej i sprawniej, miała swoje konsekwencje¹⁷⁵, z których najmniej bolesnym był rozpozczęty w 1600 r. konflikt, zakończony właściwie utratą prawie całych Inflant w 1621 r. (oprócz Łatgalii).

Bibliografia

- Arnold T.F., *War in Sixteenth-Century Europe. Revolution and Renaissance*, w: *European Warfare 1453–1815*, red. J. Black, New York 1999, s. 23–44.
- Bardach J., *Krewa i Lublin z problemów unii polsko-litewskiej*, KH, t. 76, 1969, nr 3, s. 583–619.
- Bardach J., *Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791)*, w: *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaszkiwicz, Lublin 1999, s. 12–44.
- Biskup M., *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, Toruń 2002.
- Bodniak S., *Polska a Bałtyk za ostatniego Jagiellona*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 3, 1946, s. 42–276.
- Bogucka M., *Hołd pruski*, Warszawa 1985.
- Bogucka M., *Nieznany list K. Ferbera w zbiorach Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Pradze, przyczynek do dziejów kapitału handlowego w Gdańsku w XVI w.*, PH, t. 48, 1957, nr 1, s. 94–100.
- Bołdyrew A., *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.

¹⁷³ M. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 320.

¹⁷⁴ AGAD, ASK I, sygn. 61, k. 448–449.

¹⁷⁵ J. Lindegren, *The Swedish Military State 1560–1720*, „Scandinavian Journal of History” 10, 1985, nr 4, s. 305–336, zwł. s. 320–321.

- Bołdyrew A., *Tam in pecuniis, quam in mercibus alias towarami. Żołd i zarobki żołnierzy polskiej piechoty zaciężnej za pa nowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta I Starego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 1, 2012, s. 67–87.
- Bonney R., Ormrod W.M., *Introduction. Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth. Toward a Conceptual Model of Change in Fiscal History*, w: *Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth. Essays in European Fiscal History, 1130–1830*, red. W.M. Ormrod, M. Bonney, R. Bonney, Stamford (UK) 1999, s. 1–21.
- Boroda K., *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016.
- Boroda K., *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?*, w: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–170.
- Boroda K., Guzowski P., *From King’s Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, w: *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze 2016, s. 451–470.
- Brewer J., *The Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688–1783*, London 1989.
- Chłapowski K., *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich małopolskich*, Warszawa 1984.
- Contamine P., *Introduction*, w: *War and Competition Between States*, red. P. Contamine, Oxford 2000, s. 1–8.
- Cunich P., *Revolution and Crisis in English State Finance, 1534–47*, w: *Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth. Essays in European Fiscal History, 1130–1830*, red. W.M. Ormrod, M. Bonney, R. Bonney, Stamford (UK) 1999, s. 110–137.
- Dembińska A., *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559–64*, Warszawa 1935.
- Deresiewicz J., *Z przeszłości Prus Królewskich. Skarbowość Prus Królewskich od r. 1466–1569*, Poznań 1947.
- Doroszenko W.W., *Eksport Rygi na Zachód w okresie przynależności do Rzeczypospolitej (1562–1620)*, „Zapiski Historyczne” 31, 1966, nr 1, s. 1–44.
- Downing B.M., *The Military Revolution and Political Change in Early Modern Europe*, Princeton 1991.
- Dubas-Urwanowicz E., *Dwaj ostatni Jagiellonowie i Radziwiłłowie. Między współpracą a opozycją*, w: *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*, Kraków 2006, s. 135–148.
- Dubas-Urwanowicz E., *Stosunek Korony do unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie” 5, 1995, s. 5–39.
- The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in Honour of P.G.M. Dickson*, red. C. Storrs, Burlington 2009.
- Frost R.I., *The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow 2000.

- Gattel C.M., *Maitre italien ou Grammaire française et italienne*, Lyon 1800.
- Glete J., *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1600*, London–New York 2002.
- Gładysz A., *Wyprawa pozwolska Zygmunta Augusta w 1557 roku*, „Roczniki Humanistyczne” 56, 2008, nr 2, s. 81–107.
- Greengrass M., *Pieces of the Jigsaw. Making Sense of French Taxation under the Last Valois, 1574–89*, w: *Crises, Revolutions and Self-Sustained Growth. Essays in European Fiscal History, 1130–1830*, red. W.M. Ormrod, M. Bonney, R. Bonney, Stamford (UK) 1999, s. 138–169.
- Gunn S., Grummitt D., Cools H., *War, State, and Society in England and the Netherlands 1477–1559*, Oxford–New York 2007.
- Halecki O., *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polską*, PH, t. 18, 1913, nr 3, s. 320–352.
- Jankiewicz A., *Inflanty i Księstwo Kurlandii i Semigalii – inflanckie „Prusy” trochę inaczej. Kilka uwag o zapomnianej Unii Wileńskiej 1561 roku*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 20 2013, s. 23–30.
- Januškevič A., *Początek przełomu. Sejm wileński 1563 r. na tle wojny inflanckiej i reform ustrojowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wielu wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 81–88.
- Januškevič A., *Unia lubelska a wojna inflancka: wzajemna współzależność na tle polityki wewnętrznej Litwy*, w: *Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej*, red. T. Kempa, K. Mikulski, Toruń 2011, s. 45–48.
- Januszek-Sieradzka A., *Gdański kupiec Jan Boleman w służbie króla Zygmunta Augusta*, w: *Servitium et amicitia. Studia z dziejów kariery i awansu w Polsce Jagiellonów*, red. A. Januszek-Sieradzka, Sandomierz 2011, s. 55–85.
- Januszek-Sieradzka A., „Potrzeba moskiewska” na sejmach koronnych w latach 60. XVI stulecia, „Teki Komisji Historycznej Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie” 9, 2012, s. 7–31.
- Jasnowski J., *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Oświęcim 2014.
- Jespersen K.J.V., *Social Change and Military Revolution in Early Modern Europe. Some Danish Evidence*, „The Historical Journal” 26, 1983, nr 1, s. 1–13.
- Karaman K.K., Pamuk S., *Different Paths to Modern State in Europe. The Interaction Between Warfare, Economic Structure and Political Regime*, „American Political Science regime” 107, 2013, s. 603–626.
- Kiaupa Z., *Šiek tiek mįslinga Žygimanto Augusto laikų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvaro išdo raštinės knyga*, „Lietuvos Metrikos naujienos” 5, 2001, s. 16–18.
- Kiaupienė J., *Livonijos problema, Žygimantas Augustas ir 1562 m. pavasari neįvykęs Lenkijos seimas*, w: *Istorijos akiračiai. Straipsnių rinkinys*, Vilnius 2004, s. 143–154.
- Kolankowski L., *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne*, Warszawa 1936.

- Kolankowski L., *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r.*, „Ziemia Czerwińska” 1, 1935, nr 2, s. 170–172.
- Kolankowski L., *Zygmunt August Wielki Książę Litwy do roku 1548*, Lwów 1913.
- Körner M., *Expenditure*, w: *Economic Systems and State Finance*, red. R. Bonney, Oxford 1995, s. 393–422.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. Sprawy organizacyjne*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 16, 1970, nr 2, s. 63–123.
- Krüger K., *Public Finance and Modernisation. The Change from Domain State to Tax State in Hesse in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. A Case Study*, w: *Wealth and Taxation in Central Europe. The History and Sociology of Public Finance*, red. P.-C. Witt, Leamington Spa 1987, s. 49–62.
- Kuntze E., *Organizacja Inflant w czasach polskich*, Gdynia 1939.
- Lesmaitis G., *Dokumenty Metryki Litewskiej o zaciężnych polskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego za czasów Zygmunta Augusta*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 241–248.
- Lesmaitis G., *LDK samdomojo kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2010.
- Lesmaitis G., *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013.
- Lesmaitis G., *Wstęp*, w: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. I–XXXVII.
- Lindegren J., *The Swedish Military State 1560–1720*, „Scandinavian Journal of History” 10, 1985, nr 4, s. 305–336.
- Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002.
- Lynn J.A., *Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610–1715*, Cambridge 1997.
- Lynn J.A., *How War Fed War. The Tax of Violence and Contribution during the Grand Siècle*, „The Journal of Modern History” 65, 1993, nr 2, s. 286–310.
- Lynn J.A., *Recalculating French Army Growth during the Grand Siècle, 1610–1715*, „French Historical Studies” 18, 1994, nr 4, s. 881–906.
- Lynn J.A., *Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660*, „French Historical Studies” 14, 1985, nr 2, s. 176–191.
- Lynn J.A., *The Trace Italienne and the Growth of Armies. The French Case*, „The Journal of Military History” 55, 1991, nr 3, s. 297–330.
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczącego ufortyfikowania, obrony i poddania twierdzy*, „Białostockie Teki Historyczne” 13, 2015, s. 91–110.
- Łopatecki K., *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59, 2015, s. 163–188.

- Łopatecki K., Boldyrew A., *Meanders of the Polish Military Revolution. Standardization of Cavalry Units*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 66, 2021, nr 2, s. 464–489.
- Łowmiański H., *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.
- Małek J., *Geneza sejmu 1566 r. w Prusach Książęcych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4, 1961, s. 512–527.
- Małek J., *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967.
- Manteuffel G., *Portrety miast inflanckich. Pieśni gminne*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, red. K. Zajac, Białystok 2013.
- Manteuffel G., *Zarysy z dziejów krain dawnych Inflanckich, czyli Inflant właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej*, oprac. K. Zajac, Kraków 2007.
- Matuszewski J., *Uwagi wprowadzające – początki skarbowości publicznej, w: Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, Lublin–Lwów 2003, s. 9–18.
- McNeill W.H., *The Pursuit of Power*, Chicago 1982.
- The Military Revolution and the State 1500–1800*, red. M. Duffy, Exeter 1980.
- Nicholas D., *The Transformation of Europe 1300–1600*, London 1999.
- Oakley S., *War and Peace in the Baltic 1560–1790*, London–New York 1992.
- Olewnik J., *Polsko-pruski plan inkorporacji Inflant do monarchii jagiellońskiej z lat 1552–1555 i jego pierwsze stadium realizacji*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4, 1979, s. 393–408.
- Pałucki W., *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974.
- Pałucki W., *Reformy skarbowe Sejmu Egzekucyjnego 1562/63*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 301–313.
- Parker G., *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659*, Cambridge 1972;
- Parker G., *The Military Revolution 1560–1660. A Myth?*, „The Journal of Modern History” 48, 1976, nr 2, s. 195–214.
- Parker G., *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1988.
- Petersen E.L., *From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation*, „Scandinavian Economic History Review” 23, 1975, nr 2, s. 116–148.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1975.
- Pitula M., *Stany Prus Królewskich wobec polityki bałtyckiej Polski w czasach Zygmunta Augusta*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII w.*, red. J. Wijaczka, Kielce 1997, s. 139–151.
- Plewczyński M., *Daj nam Boże sto lat wojny. Dzieje niemieckich landsknechtów 1477–1559*, Warszawa 1997.

- Plewczyński M., *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Utą w latach 1567–1568*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 57–72.
- Plewczyński M., *Liczebność wojska polskiego za ostatnich Jagiellonów (1506–1572)*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 31, 1989, s. 27–60.
- Plewczyński M., *Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1573*, cz. 3, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 33, 1990, s. 337–341.
- Plewczyński M., *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.
- Poe M., *The Consequences of the Military Revolution in Muscovy. A Comparative Perspective*, „*Comparative Studies in Society and History*” 38, 1996, nr 4, s. 603–618.
- Pułaski K., *Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia*, Kraków 1906.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Raudkivi P., *Miejsce konfederacji z Walk (Valga) (grudzień 1435 – grudzień 1441) w inflanckiej wspólnocie politycznej*, „*Zapiski Historyczne*” 54, 1989, nr 1, s. 7–26.
- Roberts M., *The Military Revolution, 1560–1660*, w: tenże, *Essays in Swedish History*, London 1967, s. 195–225.
- Romanowski J.N., *Wojna Zygmunta Augusta z Zakonem Inflanckim roku 1557*, „*Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*” 1, 1860, s. 329–400.
- Rutkowski J., *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, Lwów 1909, nadb. z: KH, t. 23, nr 1–2.
- Sabaté O., *Does Military Pressure Boost Fiscal Capacity? Evidence from Late-Modern Military Revolutions in Europe and North America*, „*European Review of Economic History*” 20, 2016, nr 3, s. 275–298.
- Sashalmi E., *Russia as a Fiscal-Military and a Composite-Dynastic State*, w: *State and Nation in Russia and Central-East-Europe*, red. G. Szvák, Budapest 2009, s. 132–144.
- Schulze W., *The Emergence and Consolidation of the Tax State: the Sixteenth Century*, w: *Economic Systems and State Finance*, red. R. Bonney, Oxford 1995, s. 261–279.
- Senkowski J., *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „*Archeion*” 23, 1954, s. 28–48.
- Staemmler K., *Preußen und Livland in ihrem Verhältnis zur Krone Polen 1561 bis 1586*, Marburg 1953.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Sucheni-Grabowska A., *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Sucheni-Grabowska A., *Zygmunt August: król Polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996.

- Szelągowski A., *Walka o Bałtyk (1544–1621)*, Lwów 1904.
- Szulc D., *Litewskie reformy ustrojowe lat 1564–1566 a sprawa unii polsko-litewskiej. Podsumowanie problemu w 450-tą rocznicę wejścia w życie II statutu litewskiego*, „Східноєвропейський історичний вісник” 3, 2017, s. 12–21.
- Thompson W.R., Rasler K., *War, the Military Revolution(s) Controversary, and Army Expansion. A Test of Two Explanations of Historical Influences on Europe State Making*, „Comparative Political Studies” 32, 1999, nr 1, s. 3–31.
- Tilly Ch., *Coersion, Capital and European States, AD 990–1990*, Oxford 1990.
- Tracy D., *Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign Strategy, International Finance and Domestic Politick*, Cambridge 2002.
- Turnbull S., *Crusader Castles of the Teutonic Knights (2). The Stone Castles of Latvia and Estonia 1185–1560*, Oxford 2004.
- Tuulse A., *Die Burgen in Estland und Lettland*, Dorpat 1942.
- Urzednicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Wijaczka J., *Prusy Książęce a Polska, Litwa i Inflanty w połowie XVI wieku. Działalność dyplomatyczna Asverusa von Brandta w latach 1544–1558*, Kielce 1992.
- Wimmer J., *Zagadnienie badań nad historią finansowania wojska jako jeden z podstawowych elementów historii wojskowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 15, 1969, nr 2, s. 3–12.
- Wisner H., *Próby utworzenia skarbu stałego w Litwie. Z dziejów skarbowości doby Wazów*, KH, t. 89, 1982, nr 1, s. 85–89.
- Wisner H., *Rzeczpospolita obojga narodów – federacja zwyciężonych czy zwycięzców? Unia Litwy i Polski z roku 1569 w aspekcie militarnym*, PH, t. 63, 1972, nr 4, s. 605–613.
- Zakrzewski A.B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo*, Warszawa 2013.
- Ziemlewska A., *Ryga wobec rozpadu średniowiecznych władztw terytorialnych w Inflantach*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 20, 2013, s. 11–18.
- Ziemlewska A., *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (1581–1621)*, Toruń 2008.
- Żabiński Z., *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław 1981.
- Доўнар-Запольскі М., *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства літоўскага пры Ягелонах*, Мінск 2009.
- Любовский М.К., *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900.
- Янушкевіч А., *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. манаграфія*, Мінск 2007.

Piotr Guzowski, Karol Łopatecki, Radosław Poniat

The military revolution as a factor modernising the finances in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania – the example of the Livonian War (1557–1570)
(Summary)

The article presents a calculation of expenses incurred by the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland for the Livonian War of 1557–1570. The military revolution and the necessity to conduct warfare with the help of mercenary troops made the costs record-high – Lithuania had to pay over 4.1 million zlotys, and Poland over 3.4 million zlotys. To raise such an amount of money, fundamental treasury reforms were carried out, such as the reconstruction and increase of revenues from the ducal and royal domains of the Jagiellons, mainly in the Grand Duchy of Lithuania, and tax changes, mainly in the Kingdom of Poland. In addition, King Sigismund Augustus was forced to take out several loans against the pledge of monarch's landed estates. The financial effort borne by the Polish and Lithuanian sides was so great that, in the authors' opinion, it was the main reason for unification measures, which culminated in the Union of Lublin in 1569.

Piotr Guzowski – jest historykiem gospodarczym i demografem historycznym, profesorem Uniwersytetu w Białymstoku, sekretarzem naukowym działającego tamże Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. Zajmuje się przemianami gospodarczo-demograficznymi w długiej perspektywie od wczesnego średniowiecza po wiek XIX, a także historią środowiskową. Jest autorem m.in. książek *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* (Kraków 2008) oraz *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne* (Białystok 2019).

Piotr Guzowski – an economic historian and historical demographer, professor of the University of Białystok, academic secretary of the Centre for the Study of Demographic and Economic Structures in Preindustrial Central and Eastern Europe, University of Białystok. He focuses on economic and demographic changes in the long term from the early Middle Ages to the 19th century, as well as environmental history. The author of such books as *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* (Kraków, 2008), and *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne* (Białystok, 2019).

E-mail: guzowski@uwb.edu.pl

Karol Łopatecki – dr hab., prof. Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Pracowni Struktur Ustrojowych, Militarnych i Społecznych działającej na Wydziale Historii i Stosunków Międzynarodowych UwB. Jego zainteresowania dotyczą historii ustroju i prawa, dziejów organizacji wojskowej, ze szczególnym uwzględnieniem teorii zdolności finansowych państwa i rewolucji wojskowej. Prowadzi również badania nad kartografią renesansu i baroku, a także historią Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia. Uczestniczy w pracach Komisji Lituanistycznej i Komisji Historii Wojskowości działających przy Komitecie Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk, a także Zespołu Historii Kartografii funkcjonującego przy Instytucie Historii Nauki PAN. Członek zarządu Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Białymstoku. Kieruje zespołami prowadzącymi badania w ramach projektów finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki i Narodowy Program Rozwoju Humanistyki.

Karol Łopatecki – PhD with habilitation, professor of the University of Białystok, head of the Department of Political, Military, and Social Structures at the Faculty of History and International Relations of the University of Białystok. His interests include the history of political system and law, history of military organisation with particular emphasis on the theory of state financial capacity and military revolution. He also conducts research into Renaissance and Baroque cartography, and the history of the Grand Duchy of Lithuania and Podlasie. Participates in the work of the Lituanistica Commission and the Commission of Military History at the Committee of Historical Sciences of the Polish Academy of Sciences, as well as the Cartographic History Group operating at the Institute for the History of Science of the Polish Academy of Sciences. Member of the board of the Polish Historical Society – Białystok branch. Leads teams conducting research as part of projects financed by the National Centre of Science and the National Programme for the Development of the Humanities.

E-mail: karollopatecki@gmail.com; k.lopatecki@uwb.edu.pl

Radosław Poniat – dr, zatrudniony na Uniwersytecie w Białymstoku, pracownik działającego tam Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. Zainteresowania badawcze: demografia historyczna, zastosowanie metod kwantytatywnych w badaniach historycznych, socjologia struktur społecznych. Autor książki: *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014 oraz artykułów opublikowanych w czasopiśmie: „Historical Methods. A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History”, „The History of the Family”, „Nature Ecology & Evolution”.

Radosław Poniat – PhD, employe of the University of Białystok, affiliated with the Centre for the Study of Demographic and Economic Structures in

Preindustrial Central and Eastern Europe at the University. Research interests: historical demography, application of quantitative methods in historical research, sociology of social structures. The author of the book: *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku* (Warszawa, 2014), and numerous articles in journals such as: *Historical Methods. A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, *History of the Family*, *Nature Ecology & Evolution*.

E-mail: r.poniat@uwb.edu.pl

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki SONATA, nr 2016/23/D/HS3/03210 pt. „Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości i organizacji państwa polsko-litewskiego na tle europejskim”.